

BARTOLOMEO FONZIO
ANNOTATIONES IN IUVENALEM

*

MEGJEGYZÉSEK IUVENALISHOZ

ANTI-KVITÁS ÉS RENESZÁNSZ KÖNYVEK

SZERKESZTŐK:

LÁZÁR ISTVÁN, NAGYILLÉS JÁNOS,
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, VÍGH ÉVA

BARTOLOMEO FONZIO

ANNOTATIONES IN
IUVENALEM



MEGJEGYZÉSEK
IUVENALISHOZ

A SZÖVEGET GONDOZTA, FORDÍTOTTA,
ÉS JEGYZETEKKEK ELLÁTTA:

GELLÉRFI GERGŐ

lazi
KÖNYVKIADÓ
Szeged

A kutatást a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

A latin szöveg átírata a firenzei Biblioteca Riccardiana
1172. számú kódexe alapján készült.

A kötet megjelenését támogatta:
MTA-SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ:
FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓCSOPORT
(TK2016-126)

A szöveget gondozta, fordította, jegyzetekkel ellátta, és a
bevezető tanulmányt írta:
GELLÉRFI GERGŐ

Lektorok:
KASZA PÉTER (*filológiai jegyzetek*)
NAGYILLÉS JÁNOS (*fordítás*)
TAKÁCS LÁSZLÓ (*bevezető tanulmány*)

A borítón Thomas Couture *Les Romains de la décadence*
című festményének egy részlete látható

ISBN 978-963-267-471-1
ISSN 2630-9041

Text and translation © Gellérfi Gergő, 2020
Hungarian edition © Lazi Könyvkiadó, 2020

A Lazi Kft. kiadása
info@lazikiado.hu
www.lazikiado.hu

A kiadásért felel: a kiadó ügyvezető igazgatója
Borító: Csikász Katalin, Innovariant Kft
Felelős szerkesztő: Hunyadi Csaba Zsolt

Készült a Generál Nyomda Kft-ben
Felelős vezető: Hunya Ágnes

TARTALOMJEGYZÉK

| | |
|--|----|
| Bevezetés..... | 9 |
| A szövegközlésről, a fordításról és a jegyzetekről | 21 |

BARTHOLOMAEI FONTII ANNOTATIONUM IN IUVENALEM AD LAURENTIUM STROZAM

| | |
|--|-----|
| <i>Liber primus</i> | 24 |
| <i>In Secundam Satyram Iuuenalis</i> | 66 |
| <i>In Tertiam Satyram</i> | 94 |
| <i>In Quartam Satyram</i> | 134 |
| <i>In Quintam Satyram</i> | 142 |
| <i>Liber secundus</i> | 148 |

| | |
|-----------------------|-----|
| Irodalomjegyzék | 152 |
|-----------------------|-----|

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A könyv megszületéséért köszönettel tartozom Takács Lászlónak, aki felhívta a figyelmemet a kéziratra, s azóta is számos alkalommal nyújtott segítséget az idáig vezető úton; Kasza Péternek az átírással kapcsolatos tanácsokért és a filológiai jegyzetanyag lektorálásáért; Nagyillés Jánosnak a fordítás lektorálásáért; az SZTE BTK Identitás- és Kultúrakutató Központnak és Sándor Klárának a kutatás feltételeinek megteremtéséért; az *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* című folyóiratnak a latin szöveg első közléséért; az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoportnak a támogatásért és a kiadvány megjelentetéséért; valamint Bálint Ilmának a kézirat ellenőrzésével töltött hosszú órákért.

A kiadványt szüleimnek és testvéreimnek ajánlom.

Gellérfi Gergő

BEVEZETÉS

A 15. század utolsó évtizedeiben tevékenykedő olasz humanista, Bartolomeo Fonzio (B. della Fonte, Bartholomaeus Fontius) elsősorban magyar kapcsolatai és Mátyás udvarában tett látogatása okán került a hazai kutatás homlokterébe,¹ valamint Persiusszal kapcsolatos munkássága miatt, melynek szintén van magyar kötődése.² Fonzio első jelentős filológiai munkája az először 1477-ben, Milánóban megjelent Persius-kommentár volt – az első nyomtatott kommentár a költőhöz –, mely számos újabb kiadást ért meg.³ A másik nagy császárkori satíraszerzővel, Iuvenalisszal kapcsolatos munkássága viszont alig lépett ki a homályból az elmúlt bő fél évezredben: az életmű első szakaszához írott megjegyzései (a továbbiakban: *Annotationes*) egyetlen kéziratban maradtak fent, a szöveg első kiadása 2014-ben jelent meg.⁴

E helyen nem célok átfogóan bemutatni Fonzio életrajzát: az *Annotationes* szempontjából mindenekelőtt az 1446-ban (vagy 1445-ben) született humanista firenzei egyetemen töltött éveit érdemes pár mondatban áttekinteni. A korábban többek között másolóként⁵ és Francesco Sassetti könyvtárosaként⁶ is tevékenykedő, s már ekkor is jelentős magyarországi kapcsolatokkal bíró Fonziót 1481-ben, Francesco Filelfo halálát követően nevezték ki pro-

¹ Ld. többek között HEGEDŰS (1902: 1–19), GÁRDONYI (1977: 38–42), PAJORIN (2004: 1–13), TAKÁCS (2009: 294–308), PÓCS (2016: 309–338); ld. még DANELONI (2014: 153–160).

² Ehhez ld. TAKÁCS (2012: 215–222).

³ A Persius-kommentárról részletesen ld. TAKÁCS–TUHÁRI (2015).

⁴ GELLÉRFI (2014: 319–351). Jelen kötetben a 2014-ben megjelent szöveg számos helyen javított változata található – az első kiadás hibáiért természetesen kizárólag engem terhel a felelősség.

⁵ Ehhez ld. CAROTI–ZAMBONI (1974).

⁶ PÓCS (2016: 310).

fesszorrrá Firenzében, ahol kollégái közé tartozott többek között az *Annotationes*ben is többször citált Angelo Poliziano és korábbi mestere, Cristoforo Landino is – Fonizio jóval alacsonyabb díjazást kapott kettőjükénél.⁷ Kezdetben évente két előadássorozatot tartott, egyet egy költőről, egyet pedig egy prózai szerzőről, témái először Valerius Flaccus *Argonauticája*⁸ és Cicero beszédei, majd a következő évben Lucanus *Pharsaliája* és Caesar polgárháborús munkája voltak.

Fonzio 1483-ban összekülönbözött a vele korábban szoros baráti kapcsolatot ápoló Polizianoval,⁹ s átmenetileg elhagyta Firenzét, majd visszatérése után immár csak évi egy előadássorozatot tartott, sorrendben Silius Italicus *Punicájáról*, Horatius ódáiról, Horatius szatíráiról, végül pedig Iuvenalisról.¹⁰ Utóbbi egyfajta válaszként is értelmezhető Poliziano két évvel korábbi kurzusára,¹¹ melyre az *Annotationes* egy helyén (Juv. 3, 12-ről szólva) utal is. 1489-ben Magyarországra utazott Mátyás udvarába, majd ezt követően energiáit a tanítás, a humanista tevékenység és papi hivatása között osztotta meg 1513-ban bekövetkezett haláláig.¹²

A Lorenzo Strozsinak¹³ ajánlott *Annotationes* ránk maradt formájában bizonyosan a Iuvenalisról tartott előadássorozat után született. A mű befejezetlennek hat, hiszen a költő 16 szatírája közül csak az első öthöz és a

⁷ Ld. TRINKAUS (1960: 91) és az ott hivatkozott forrásokat.

⁸ Valerius Flaccusszal kapcsolatos munkásságához ld. TAKÁCS (2016: 107–111). Fonizio jegyzeteit, melyeket az általa használt kiadásba írt, THURN (2009) adta ki.

⁹ Ld. VITI (1998: 527–540).

¹⁰ TRINKAUS (1966: 53).

¹¹ Vö. VERDE (1982: 260).

¹² DANELONI (2011: ix–x).

¹³ *Laurentius Strozát* DANELONI (2006: 530) azonosítja Lorenzo di Filippo Strozszival (1489–1549).

hatodik első szakaszához tartalmaz megjegyzéseket. Sosem publikálták, s más kommentárok sem említik. A kézirat a Biblioteca Riccardiana 1172. számú kódexében maradt fent, melynek első 45 fóliója tartalmazza Fonzio munkáit: az első kilencen Livius 21. könyvéhez írott megjegyzései olvashatók, ezt követi a 11 *recto* és a 35 *recto* között az *Annotationes*, majd az *Annales suorum temporum* című írás, míg a kódex fennmaradó részét az ephesosi Xenophón *Anthia* és *Habrokomé*se foglalja el. A Fonzio írásait tartalmazó fóliók mérete 290x215 mm.¹⁴ Az *Annotationes* oldalanként kb. 30 sort tartalmaz széles baloldali, illetve felső és alsó margókkal, melyeket a szerző olykor kiegészítésekre használt fel.

Az egyetlen Fonzio-monográfia szerzője, Marchesi, majd az ő nyomán többek között Sanford is 1489–90-re datálja az *Annotationest*.¹⁵ Csakhogy ezzel a dátummal kapcsolatban aggályok merülnek fel. Fonzio hét ízben hivatkozik Antonio Mancinellire, s bár nem pontosítja forrását, egy alkalommal (25^v) a *scribit* szót használja, tehát írásos műre utal. Mancinelli Iuvenalisról szóló *Familiare commentuma* 1492-ben jelent meg, s noha Sanford ezen év *terminus post quem*ként megjelölését azzal utasítja el, hogy a Mancinellit említő helyek utólagos beillesztések,¹⁶ ezek egyike (17^v) nem a margón, hanem a törzsszövegben található. E helyen (Juv. 1, 116) Fonzio elmondása szerint Mancinelli Poliziano *Miscellaneáj*át követi, s a *Familiare Commentum* megfelelő helyén¹⁷ Mancinelli valóban hivatkozik az 1489-ben megjelent *Miscellaneára*. Következésképp, bár Sanfordnak abban kétséggkívül igaza van, hogy a Mancinellire való hivatkozások különösen nagy

¹⁴ A kódex leírását MORPURGO (1900: 219–220) közli.

¹⁵ MARCHESI (1900: 125); SANFORD (1948: 106).

¹⁶ SANFORD (1960: 227).

¹⁷ Antonio Mancinelli: *Iuvenalis Familiare Commentum*. Paris, 1505, XVIII.

arányban utólagos beillesztések, e szöveghely alapján az 1492-es *terminus post quem*et valószínűsíthetjük.¹⁸

Az *Annotationes* jól illeszkedik a Quattrocento Iuvenalis iránt tanúsított kiemelt érdeklődéséhez: a század közepétől kezdve új kommentárok vették át a korábbi, nagyrészt a kései antikvitásra visszavezethető *scholion*ok helyét. A humanisták több okból is szívesen foglalkoztak Iuvenalisszal, nem csupán a szatíra műfajának emelkedő népszerűsége miatt, hanem azért is, mert a szövegek kiváló alkalmat biztosítottak saját erudíciójuk megmutatására. Nem csupán a kommentárirodalomban, hanem az oktatásban is nőtt a szerepe, Enea Silvio Piccolomini például az ifjú V. László király által olvasandó szövegek közé is felvette a szatírákat. Az 1440-es évektől kezdve az itáliai humanisták legjava foglalkozott Iuvenalisszal, így a teljesség igénye nélkül Guarino da Verona, Giovanni Tortelli, Gaspare Veronese, Angelo Sabino, Domizio Calderini, Giorgio Merula, Giorgio Valla, Angelo Poliziano és Antonio Mancinelli is. A szatírák komoly viták táptalajául is szolgáltak, így többek között Sabino és Calderini vagy épp Merula és Poliziano között.¹⁹

A kutatás mindeddig csekély figyelmet szentelt az *Annotationes*nek: Marchesi röviden tárgyalja ugyan Fonzióról írott monográfiájában, elsősorban a riválisokkal való viszálykodásra fókuszálva, de komolyabb elemzés helyett elsősorban csak idézeteket találunk művében.²⁰ Sanford két mondatban említi a reneszánsz Iuvenalis-kommentárokról írott tanulmányában, míg a *Catalogus translationum and commentariorum* első kötetének Iuvenalisról szóló fejezetében ennél valamivel hosszabban taglal-

¹⁸ DANELONI (2006: 529–530) még későbbi, 1495–96-os keltezését javasol.

¹⁹ A bekezdés alapjául SANFORD (1948: 92–112) kitűnő összefoglalása szolgált. Tortellihez ld. még SANFORD (1951: 207–218).

²⁰ MARCHESI (1900: 125–128).

ja.²¹ Daneloni Polizianóról, valamint Fonzio másik Iuvenalisról írott, jóval rövidebb munkáját tárgyaló írásában említi az *Annotationest*, a datálás mellett Fonzio „riválisai” felé mutatott attitűdjével foglalkozik tömören.²² Az *Annotationes* első részletesebb bemutatása, mely e bevezető alapjául is szolgált, 2013-ban jelent meg.²³

*

Az *Annotationesszel* kapcsolatban mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy Fonzio fő célja jól láthatóan az előző évekből, évtizedekből származó nézetek megkérdőjelezése és cáfolata volt, hiszen az összesen 81 vizsgált hely mindegyikével kapcsolatban idéz más magyarázatokat, s csupán négy ízben nem említi név szerint ezek forrását. A legnagyobb szerepet Giorgio Valla, Giorgio Merula és Domizio Calderini kapja, őket 40, 33 és 23 helyvel kapcsolatban citálja – a mű olykor már-már egy Valla és Merula ellen írott támadás hatását kelti. Noha Angelo Polizianót Fonzio ellenségei közé sorolhatjuk, sőt Marchesi kimondottan hangsúlyozza a mű vele szembeni kritikus attitűdjét,²⁴ fontossága jóval kisebb az említetteknél, hiszen Fonzio mindössze háromszor említi őt.

A szerző három további humanistát idéz az *Annotationesben*: a datálást illetően is fontos Antonio Mancinellit hétszer, Giovanni Tortellit négyszer, Francesco Filelfo *Convivia Mediolanensia* című munkáját pedig egyszer. A Fonzióval az 1470-es évek óta barátságot ápoló²⁵ Francesco Gaddit szintén megemlíti: egy szöveggkritikai prob-

²¹ SANFORD (1948: 106) és (1960: 227–229).

²² DANELONI (2006: 529–530).

²³ GELLÉRFI (2013: 111–123).

²⁴ MARCHESI (1900: 125).

²⁵ LILLIE (2005: 187).

léma kapcsán elmondja, hogy az ő kódexében ellenőrizte az adott *locust* (30^v). A humanista szerzők mellett Fonzio ókori magyarázókra is hivatkozik. Servius *Aeneis*hez és az *Eclogák*hoz írott kommentárját háromszor idézi, ebből kétszer kimondottan elmarasztalóan. Probus neve szintén többször előfordul az *Annotationes*ben: Valla magyarázataiban több mint 100 alkalommal hivatkozik az antik grammatikusnak tulajdonított *scholion*okra,²⁶ s Fonzio is többször idézi őt Vallán keresztül, de minden alkalommal visszautasítja az ezekben foglaltakat, és kritizálja is Vallát az elfogadásukért.

Fonzio természetesen számos más antik szerzőt is bevon a vizsgálatba, közülük is a leggyakrabban két ezüstkori auktort, Suetoniust és Martialist 17, illetve 13 alkalommal²⁷ – ezt természetesen az indokolja, hogy fontos kortörténeti forrásként szolgáltak a számára, így az sem meglepő, hogy a suetoniusi Domitianus-életrajz a leggyakrabban idézett mű az *Annotationes*ben 9 hivatkozással. A két említett szerzőt Horatius (10), Vergilius (7), Tacitus, a két Plinius (6–6) és Livius (5) követi.²⁸

A szöveghelyek és magyarázatuk ismertetése előtt Fonzio egy életrajzi kérdést tárgyal röviden: már itt szembehelelyezkedik Merulával és Vallával, mert nem fogadják

²⁶ Ehhez a Probushoz ld. PARKER (1992: 89–95) kiváló összegzését.

²⁷ Csak azokat az említéseket vettem figyelembe, ahol maga Fonzio hivatkozik az adott szerzőre, s nem valamely humanista, akinek a véleményét idézi.

²⁸ A felhasznált szerzők listája igen változatos, s jó néhány görög auktor is található köztük: Ammianus, Appianos, Apuleius, Caesar, Catullus, Cicero, Cinna, Dio, Festus, Germanicus, Hieronymus, Hirtius, Homéros, Horatius, Hyginus, Lactantius, Livius, Macrobius, Martialis, Martianus Capella, Ovidius, Persius, Petronius, Platón, Plinius maior, Plinius minor, Plutarchos, Propertius, Quintilianus, Servius, Sidonius Apollinaris, Silius Italicus, Statius, Strabón, Suetonius, Tacitus, Terentius, Valerius Flaccus, Varro, Vergilius.

el az életrajzi hagyomány azon elemét, miszerint Domitianus száműzte Iuvenalist Paris, a mimus-színész miatt – Fonzio ezzel szemben a 7. szatíra és Sidonius Apollinaris alapján elfogadja e hagyományt. Ezt követi az első hat szatíra összesen 81 kiemelt helyének tárgyalása, melyek kiválasztásában egyfajta aránytalanság figyelhető meg: az életműben előrehaladva Fonzio egyre kevesebbet foglalkozik egy-egy költeménnyel. A 171 soros 1. szatírából 24 helyet emel ki, melyeket 15 és fél oldalon ismertet, míg a szinte ugyanolyan hosszúságú 2. szatírából már csak 14-et 10 és fél oldalon. A 4. és 5. szatíra, valamint a 6. szatíra első szakaszának problémái mindössze 6 és fél oldalt tesznek ki a 49-ből.

A mű legfőbb jellegzetessége Fonzio sajátos stílusa, melyet a riválisok elmarasztalásánál, illetve nézeteik elutasításánál figyelhetünk meg. Merulát, Vallát és Polizianót illetően gyakran kíméletlenül fogalmaz, sőt a személyeskedés határát súrolja – olykor túl is lépi. Egyes helyeken az idézett vélemény ellentmondásosságát hangsúlyozza, máshol az idézett humanista tudásának hiányosságait, megint máshol pedig a iuvenalisi és az értelmezői gondolatok különbözőségét. Merula 1, 49-hez írott megjegyzéséről például azt írja, „nem tudom, olvastam-e valaha bármit, ami ennyire ellentmondana önmagának”,²⁹ majd nem sokkal később a *sportula* kapcsán (1, 95–96) így értékeli Merula magyarázatát: „ebből kiderül, hogy aligha tudja, hogy az uralkodó császárok élelemmel szokták ellátni a római középet”.³⁰ Hogy csak egy további példát említsünk, a 4, 74-ben megjelenő Isaeus névről Merula azt mondja, hogy vagy Isaeust, a szónokot vagy az Isaeus

²⁹ 14^v: *Nescio an quicquam inter se tam discrepans unquam legerim.*

³⁰ 17^r: *Ex quo parum scisse arguitur imperantium Caesarum in alenda Romana plebe consuetudinem...*

folyót takarja – utóbbit Fonzio úgy értékeli, hogy bizonyosan Merula találta ki.³¹

A „fonziói invektíva” másik fő célpontja Giorgio Valla, akinek 3, 263-hoz írott magyarázatát például így jellemzi: „Mindezt oly zavarosan mondja el, hogy az olvasó alig találhatja ki, hogy mi mellett is érvel.”³² A legkeményebb kritikát vele szemben a 3, 33-at illetően olvashatjuk, ahol Fonzio nemes egyszerűséggel megkérdőjelezi Valla épelméjűségét. Természetesen a firenzei rivális, Poliziano sem kerülheti el a támadásokat az *Annotationes*-ben. Az 1, 81–86 szerkezetének vizsgálatakor Fonzio Vergilius 4. *eclogájának* zárlatát idézi Poliziano magyarázatával együtt – majd utóbbit így sommázza: „az értelmet és a szerkezetet teljesen figyelmen kívül hagyó körülírásával az önmagában eléggé világos és egyszerű tartalmat homályossá teszi.”³³ Minden bizonnyal az is személyes kapcsolatukból fakad, hogy Poliziano az egyetlen az idézett humanisták közül, akinek egy életrajzi vonatkozását is megemlíti azzal, hogy – miként fentebb említettem – utalást tesz kortársa nyilvános előadásaira.³⁴ A Merula és Valla mellett szintén gyakran idézett Calderinit illetően viszont a hangvétel alapvetően eltérő:³⁵ csupán nézeteit kritizálja, személyét sosem, s tudásbéli hiányosságokat sem feltételez vele kapcsolatban, csupán olyan kifejezéseket használ, mint például „mintha nem tudná.”³⁶

Kritikus megnyilvánulásait Fonzio olykor szellemes megjegyzésekkel színesíti, a *crepita*t ígét (1, 116) a varjúra

³¹ 26^r: *Quem Isaeum fluvium posuisse, ubi vero locorum sit, non addidisse, indicio est ab eo confictum esse contra poetae mentem...*

³² 30^v: *Quae omnia ita confuse refert, ut vix lector quid probet, inveniatur.*

³³ 16^v: *Qui rem per se satis apertam et facilem verborum nihil ad sententiam aut ordinem attinentium ambagibus obscuram reddidit.*

³⁴ 25^r: *...nisi Polytiano hunc poetam publice profitenti placuisset...*

³⁵ Vö. DANELONI (2006: 531).

³⁶ 25^v: *...tanquam nesciat...*

vonatkoztató Mancinelliről például így szól: „a varjúról károg.”³⁷ De jó példa erre a 3, 63–64 magyarázata is, ahol Fonzio két ilyen megjegyzést is tesz: előbb leszögezi, hogy semmi nem lehet *obliquius* (azaz „ferdebb”) Vallánál, aki az *obliquus* és a *rusticus* szavakat szinonimának tekinti, majd nem sokkal később hozzáteszi, hogy ezt a jelzőt csak a részegek értelmezhetik úgy, hogy „részeg”.³⁸

*

A szöveghelyek vizsgálatának módszerei igen változatosak. Fonzio egyes esetekben egyszerűen az etimológiára épít, például a 3, 241-et illetően, ahol Merula „*obiter = praecise, tali causa*” magyarázatát utasítja vissza:

Az összetétel a *circum* jelentésű *ob* szóból, valamint az *iter* („út”) szóból áll: mintegy *circum iter*. Amely dolgok pedig *circum iter* történnek, menet közben, mintegy folyamatában történnek. Ezért az *obiter* jelentése: „egyszerre”, „egszersmind”, „eközben”.³⁹

A történeti személyek azonosításához Fonzio antik szerzőkre támaszkodik: az 1, 24–25-ben megjelenő borbélyt például Valla az Augustus-kori Licinusként nevezi meg, amiről Fonzio nem csupán bizonyítja, hogy téves, hanem Horatiust és Suetoniust idézve egyúttal meg is magyarázza, miért gondolhatott rá Valla – majd végül Martialist citálva Cinnamust jelöli meg Iuvenalis borbélyaként. Máshol egy-egy auctor szövegeit csupán egy szó pontos

³⁷ 17^v: ...nescio quid cornicatur inepte.

³⁸ 25^v: ...Georgio Valla nihil excogitari potest obliquius scribente obliquas idest rusticas...; ...non nisi accipietur ab ebriis.

³⁹ 29^r–29^v: Ex ob, quod circum significat et iter haec est composita dictio, quasi circum iter. Quae vero circum iter fiunt, intereundum et in transitu quodammodo fiunt. Unde obiter quasi pariter ac simul, interimque designat.

jelentésének megvilágítására idézi, mint például az 1, 1 *reponam* igéjének magyarázatakor, melyet korábban egyszerűen a *scribo* szinonimájaként olvastak e helyen:

Arra pedig, hogy az ige jelentheti azt, hogy „cserébe visszaadni”, Tullius levele a bizonyíték, melyet Vatinus tanúróól írt Lentulushoz: „Azt pedig, hogy miért méltatom, kérelek, tőlem se e vádlott, se mások esetében ne kérdezd meg, nehogy aztán visszaadjam ezt neked, amikor megjössz, bár megtehetem távollétedben is.”⁴⁰

Bizonyos szakaszok értelmezéséhez Fonzio semmilyen forrást nem használ, egyszerűen a józan ész alapján utasítja el a korábbi magyarázatokat. Így például azt a vélemernt, miszerint a 2, 57-ben a tuskón ülve fonó csűf nő nem más, mint Philomela, egyfelől azzal cáfolja, hogy a *horrida* melléknév nem illik e mitológiai alakhoz, másrészt pedig azzal, hogy a jelen idejű *facit* igealak sem teszi lehetővé az azonosítást. Egyes helyeken Fonzio már-már filozofikus fejtegetésekbe bocsátkozik, így például az 1, 49–50 korán italozni kezdő Mariusa és a rá haragvó istenek kapcsán:

Tudniillik az istenség olykor e javakat és mindenféle élvezetet ideig-óráig még annak is megengedi, akire haragszik, s ellenkezőleg is: aki iránt barátságos, azt is hagyja az élet mindenfajta kellemetlensége miatt aggódni. Ezért még a rosszak és a bűnösök is, akikre az

⁴⁰ 11^r: *Vicissim autem referre quippiam hoc verbum significare Tullius ad Lentulum de Vatinio teste scribens ita ostendit: Cur autem laudarim, peto a te, ut id a me neve in hoc reo, neve in aliis requiras, ne tibi ego idem reponam cum veneris, tametsi possum vel absenti.*

istenség haragszik, sokat megengedhetnek maguknak.⁴¹

Akárcsak az alkalmazott módszerek, a fejtegetések hossza is igen változatos: néhány mondattól az egy oldalnál is hosszabb terjedelemig. Ez utóbbiak komplex magyarázatok, melyek során Fonzio nem egyszer messzire távolodik a témától, ahogy teszi azt az 1, 81–86-ot illetően, ahol több mint egy oldalon át a vergiliusi 4. *ecloga* zárlatáról értekezik. Az egész mű leghosszabb magyarázatában, a 2, 29–33 házasságtörőjének azonosításakor viszont nem tesz kitérőket, célirányosan rombolja le a kérdéses személyt Claudiusszal azonosító Valla minden érvét, s Plinius, Suetonius, Tacitus és Martialis idézésével jut el Domitianusig.

Fonzio magyarázataiban rendre a tényekre koncentrálnak, történeti és életrajzi adatok, etimológiai fejtegetések és antik szerzők idézésével utasítja el az általa tévesnek vélt nézeteket, tartózkodva az allegorikus magyarázatoktól. A mű széles körű ismeretekről tanúskodik, megírásában a különböző témákról készített saját összefoglalóira is támaszkodhatott.⁴² TrinkaUS összefoglaló mondata Fonzio Persius-kommentárjáról tökéletesen alkalmazható e műre is: “it is essentially philological criticism rather than interpretation in a wider aesthetic sense.”⁴³

*

Fonzio filológiai eredményeinek értékeléséhez a legtöbb helyen Courtney, Ferguson, Braund, illetve a Watson–

⁴¹ 14^v–15^r: *Etenim deus et cui iratus est quandoque temporalia haec bona et quaecunque voluptuosa permittit, et contra cui amicus est, omnibus vitae huius incommodis angi sinit. Unde etiam nocentes et mali irato deo sibi indulgent.*

⁴² Ezekről és Fonzio tájékozottságáról ld. TRINKAUS (1960: 91–94) és (1966: 51–53).

⁴³ TRINKAUS (1966: 51).

Watson szerzőpáros kommentárjait használtam fel⁴⁴ – ahol más forrásból dolgoztam, a fordítás jegyzeteiben feltüntettem azokat. A 81 általa vizsgált szöveghely közül 78-at tudtam egybevetni a modern eredményekkel, s ezek döntő többségében, mintegy 50 helyen Fonzio magyarázatai teljesen, jó néhány további esetben pedig részlegesen megfelelnek a mai filológia nézeteinek.

Ami pedig az *Annotationes* fő célját, a korábbi nézetek cáfolatát illeti: a vizsgált szöveghelyek között mindössze négy olyan van, ahol a modern szakirodalom a Fonzio által elutasított véleményeket, illetve értelmezéseket fogadja el helyesnek. A 4, 147 és az 5, 72 esetében Fonzio más olvasatot tekint helyesnek, mint a ma elfogadott, míg a másik két eltérés interpretációs jellegű. A 3, 247-ben szereplő *planta magna* kifejezést Valla és a kortárs értelmezők kollektívumként olvassák, Fonzio viszont egy felfegyverzett katona nagy lábára vonatkoztatja, míg az 1, 85–86-ot alapvetően másként interpretálja, mint a ma bevett értelmezés.⁴⁵

Két további helyről kell még említést tenni, ahol Fonzio Vallával szembeni kritikája nem jogos. A 3, 43 *funus promittere patris* kifejezését illetően azért marasztalja el Vallát, mert úgy értelmezi a kifejezést, mintha Umbrius saját apjának elveszejtéséről beszélne, csakhogy a megfelelő helyen Vallánál ilyen nem olvasható.⁴⁶ Ami pedig a 2, 44 *Scantinia* szavát illeti: itt Fonzio azt veti Valla szemére, hogy szerinte a törvény értelmében 10 000 *sestertium*, azaz 10 millió *sestertius* lenne a szóban forgó vétség

⁴⁴ Ld. az irodalomjegyzékben.

⁴⁵ Az eltéréseket ld. a megfelelő helyek fordításának jegyzetanyagában.

⁴⁶ Ld. a fordítás jegyzetanyagában. Valla, Merula és Calderini szövegeit a következő kiadásból használtam: *Juvenalis cum tribus commentariis* videlicet Domitii Calderini, Georgii Merulae, necnon Georgii Vallae. Venetiis, 1497.

büntetése, ami irreálisan magas összeg. Ebben természetesen igaza van, csakhogy Vallánál csupán a *sestertiorum decem milia* kifejezés olvasható, ami egyaránt jelenthet 10 ezer vagy 10 millió értet – Fonzio viszont az esélyét sem adja meg annak, hogy riválisa a megfelelő összegre gondolt volna.

Azonban még ha e két helyet ki is vesszük a számításból, Fonzio akkor is kilencven százalék feletti sikerességgel cáfolta meg az őt megelőzően közzé tett magyarázatokat – már csak ezért is méltatlan a sorstól, hogy ezekkel ellentétben az *Annotationes* egészen a 21. századig nem jelenhetett meg nyomtatásban.

A SZÖVEGKÖZLÉSRŐL, A FORDÍTÁSRÓL ÉS A JEGYZETEKRŐL

Az *Annotationes* szövegének közlésénél a következő elveket követtem. Néhány szükséges, a jegyzetekben jelölt módosítás mellett egységesítettem Fonzio következetlen nagybetűhasználatát: a tulajdonneveket, a műcímeket és a mondatokat egységesen nagybetűvel kezdem. A klasszikus latin ortográfiától való eltéréseket megváltoztattam, ha az adott alaknak nincs antik előzménye (így pl. a *caena* megmaradt, a *mechust* viszont *moechusra* javítottam), s így tettem az ókori latin tulajdonnevek esetében is. Azokat az alakokat, melyeknek nincs antik előzménye, a klasszikus latin ortográfia szerint standardizáltam az *ae-e*, *ci-ti*, *ct-tt*, *m-n*, *oe-e*, *ph-f*, *rh-r*, *th-t*, *y-i* stb. esetében, kivéve a *satyra* szót, mely a kézirat címében, és az egyes fejezetcímekben is következetesen ebben az alakban szerepel. A tapadószavakat (*-que*, *-ne*, *-ue* stb.) minden esetben egybeírtam az előttük álló szóval.

Fonzio sor-, illetve bekezdéstörést csak az egyes szatírák között alkalmaz a kéziratban, a szöveg itt közölt változatában viszont az áttekinthetőség érdekében a tárgyalt helyeket új sorban kezdem. Ezeket, a Iuvenalistól magyarázatra kiemelt helyeket Fonzio aláhúzással jelöli, ennek megfelelően a kiadásban is aláhúzva szerepelnek.

A szerző utólagos beillesztéseit, illetve változtatásait a jegyzetekben közlöm, kivéve abban az esetben, ha csak elírást korrigálnak. Az utólagosan törölt részek [és] jelek között szerepelnek, kivéve, ha csak elírást vagy szóismétlést javít ezzel Fonzio. A törlések esetében a törölt egység előtti és utáni szó feltüntetésével jelölöm a pontos helyet, kivéve a kézirati oldalak legelejét, illetve legvégét. Ha a törölt szövegben utólagos és később a megfelelő szövegrésszel együtt törölt beillesztés található, azt \ és / jel között tüntetem fel.

A Fonzio által idézett antik szövegeket dőlt betűvel közlöm, a sorhatárokat (melyeket Fonzio rendre nagy kezdőbetűvel jelez) egy / jellel jelölöm. Az idézett szövegek eltérését modern kiadásoktól a jegyzetanyagban tüntetem fel, kivéve, ha az eltérés pusztán helyesírási jellegű. Az eltérő interpunkciót csak akkor jelzem, ha érdemben befolyásolja a jelentést. A fordításokat minden esetben a Fonzio által idézett szövegváltozat alapján közlöm, szükség esetén magyarázatokkal. A felhasznált modern kiadásokat a kötet végi irodalomjegyzékben tüntetem fel.

A Fonzio által citált humanistákat a fordításban is humanista nevükön említem (pl. Domitius), a jegyzetekben viszont nem (pl. Calderini).

Fonzio magyarázatainak értékelésekor elsősorban a fontosabb Iuvenalis-kommentárokra támaszkodtam, melyeket szintén feltüntettem a kötet végi irodalomjegyzékben. Ezeket a műveket, Courtney, Ferguson, Braund, illetve a Watson–Watson szerzőpáros kommentárjait a

jegyzetekben oldalszám nélkül közlöm, minden esetben az *ad loc.* jelzés értendő oda hozzájuk. Ahol szükséges volt, ott ezektől eltérő, további szakirodalmakra is hivatkoztam.

[11^r] BARTHOLOMAEI FONTII ANNOTATIONUM IN
IUVENALEM AD LAURENTIUM STROZAM

Liber primus

In uita Iuuenalis referenda Laurenti carissime parum
constat Georgio Merulae relegatum propterea eum fuisse:
quod Paridem pantomimum taxauerit. Vnde eos requirit
scriptores: quorum testimonio quidam freti id scripserint.
Quod a Sidonio Apollinari facile datur intelligi post 5
Nasonis exilium, licet suppresso nomine: aperta tamen
circumlocutione Iuuenalis relegationem his carminibus
referente. *Non qui tempore Caesaris secundi / Aeterno incoluit*
Tanin reatu. / Nec qui consimili deinde casu / Ad uulgi tenuem
strepentis auram / Irati fuit histrionis exul. Sed et Georgius 10
Valla illud ulterius addidit: non potuisse propter Paridem
in exilium mitti: quando, ut Suetonius scribit, Domitianus
infestus Paridi fuerit: ignarus profecto quot uel ad breue
tempus in aulis principum fiant mutationes. Nihil enim
obstat: si aliquo tempore Paris Domitiano ingratus fuit: 15
non propterea exilii poetae causam non fuisse, quo
tempore gratiosus ad eum fuerat. Plurimum uero opibus
et gratia apud Domitianum ualuisse tertio in libro de
Statio loquens noster poeta sic refert. *Sed cum fregit*
subsellia uersu / Esurit intactam Paridi ni uendat Agauen. / 20
Ille et militiae multis largitur honorem / Semenstri uatum
digitos circumligat auro. / Quod non dant procures dabit
histrion.

1 Laurenti carissime *add. Fontius* 18 apud Domitianum *add. Fontius*

8–10 Sid. *Carm.* 9, 269–273. 9 Tanin] Sid Tomos 19–23 Juv. 7, 86–90.
20 ni uendat] I nisi uendit 21 largitur] I largitus

BARTHOLOMAEUS FONTIUS IUVENALISHOZ ÍROTT MEGJEGYZÉSEI LAURENTIUS STROZÁNAK

Első könyv

Iuvenalis életének ismertetése során, kedves Laurentiusom, Georgius Merula nem tartja bizonyítottnak, hogy a költőt száműzték Paris, a színész kigúnyolása miatt, ezért keresi az írókat, akikre támaszkodva mások ezt írhatták. Pedig e dolog Sidonius Apollinarisból egyértelműen kiderül, aki Naso száműzetésének említése után, bár a nevet elhallgatva, mégis egyértelmű körülírással Iuvenalis számkivettségére utal e sorokkal: „Nem az, aki a második Caesar idején / örökös büntetéssel Tanist lakta.¹ / És nem is az, aki egy hasonló eset során / a zúgolódó csöcselék ingatag kegyéből / egy haragos színész miatt száműzötté lett.” Georgius Valla még ezt is hozzátette: nem száműzhették Paris miatt, mivel, ahogy Suetonius leírja,² Domitianus haragudott Parisra. Csakhogy Valla szemmel láthatóan nem vette figyelembe, hogy mégoly rövid idő alatt is mennyi változás történhet az uralkodók udvarában. Hiszen nem jelent ellentmondást, ha Paris valamikor kiesett Domitianus kegyeiből. Emiatt nem lehet azt mondani, hogy nem ő volt száműzetésének oka akkor, amikor még kedvelte a császár. Nagy vagyonnal, megbecsüléstől övezve élt Domitianus udvarában, erre a harmadik könyvben Statiusról beszélve így utal költőnk: „Ámbár verseivel padsorokat tör szét, / éhezik, ha nem adja el Parisnak szűz Agavéját. / Bősséggel ad ő sokaknak katonai tisztséget, / s költők ujjait övezi hathavi aranygyűrűvel. / Mit nem adnak meg az előkelők, majd megadja a színész!”

¹ A modern kiadásokban szereplő *Tomos* egybecseng az Ovidius Tomiba történt száműzetéséről szóló hagyománnyal.

² Többek között Suet. *Dom.* 10: „A pantomimus színész, Paris egy szegény, ráadásul épp nagyon beteg tanítványát azért ölette meg, mert művészete és külleme nem sokban különbözött mesteréétől.”

Quibus iniuriis carminibus cum aperte Paridem histrionem laeserit: iratique histrionis exulem poetam Sidonius dixerit: superest in gratiam Paridis a Domitiano Iuuenalem in Egyptum missum esse.

Nunquamne reponam? Domitius reponere pro eo quod 5
est reficere et resarcire iacturam temporis audiendo amissi interpretatur. Merula uero Tortellium in dictione prologus imitatus et Antonius Mancinellus Tortellium ac Merulam subsecutus reponere pro eo quod est scribere accipiunt. Equidem par pari reddere intelligo et uicissim 10
stomachum facere. Nam cum toties uexatus sit recitatione nimia poetarum, et ipse aliquid scribens uult parem uicem referre, ut consimili taedio et audiendi molestia agitentur. Vicissim autem referre quippiam hoc uerbum significare Tullius ad Lentulum de Vatinius teste scribens 15
ita ostendit. *Cur autem laudarim, peto a te, ut id a me neue in hoc reo, neue in aliis requiras, ne tibi ego idem reponam cum ueneris, tametsi possum uel absenti.* Valla quidem Georgius [11^v] multas huius uerbi significationes cum attulisset, tandem sententiam suam exprimens ait. Repono scribo. 20
Horatius. *Scriptor honoratum si forte reponis Achillem.* Ita et hic exponendum. In quo sane dupliciter aberrasse uisus est. Primum quod Horatii mentem parum aduertit admonentis, ut quomodo prius ab Homero Achilles descriptus est, ita etiam reponatur, hoc est iterum 25
scribatur, quod non est scribere, sed rescribere. Deinde, quod stomachum et indignationem poetae in uerbo reponam ex subsequenti uexatione non prospexit.

3 a Domitiano *add. Fontius* 8 *Fontius nomine prologus declinationem quartam pertinenti usus esse uidetur.* 8–9 et Antonius ... subsecutus *add. Fontius* 10 accipiunt] *corr. Fontius pro accipit* 14 quippiam [atque obicere] hoc *del. Fontius*

5 Juv. 1, 1. 16–18 Cic. *Fam.* 1, 9, 19. 21 Hor. *Ep.* 2, 3, 120.
21 *interpunctio alia apparet in H: ...scriptor. Honoratum si...*

Minthogy e sértő sorokkal nyíltan támadta Parist, a színészt, Sidonius pedig azt mondta, hogy egy haragos színész miatt száműztek egy költőt, ebből az következik, hogy Paris kedvéért Domitianus Iuvenalist Egyiptomba küldte.¹

Sose adjam vissza? (1, 1) Domitius a *reponere* igét a mások hallgatására vesztegetett idő visszanyeréseként, annak jóra fordításaként értelmezi. Merula ellenben a bevezető e kifejezése kapcsán Tortelliust másolja, Antonius Mancinellus pedig kettejüket követi, s mind úgy értik, hogy a *reponere* itt a *scribere*, azaz „írni” helyett áll. Én viszont így értelmezem: cserébe ugyanazt visszaadni, tehát kölcsönösen bosszúságot okozni. Ugyanis miután oly sokszor gyötörte meg a költők túlságosan gyakori *recitatio*ja, úgy akarja ezt cserébe visszaadni, hogy maga is ír valamit azért, hogy ugyanolyan unalommal s a hallgatás okozta gyötrellemmel kínozza meg őket. Arra pedig, hogy az ige jelentheti azt, hogy „cserébe visszaadni”, Tullius levele a bizonyíték, melyet Vatinius tanúróól írt Lentulushoz: „Azt pedig, hogy miért méltatom, kérlek, tőlem se e vádlott, se mások esetében ne kérdezd meg, nehogy aztán visszaadjam ezt neked, amikor megjössz, bár megtehetem távollétedben is.” Georgius Valla pedig noha e szónak számos jelentését bemutatja, végül mégis saját véleményét fejezi ki a következőkkel: „*Repono* annyi, mint *scribo* (írok). Horatius: »Író, ha talán újra előveszed a megbecsült Achillest.«² Itt is így értelmezendő.” Ráadásul úgy tűnik, hogy ebben kétszeresen tévedett. Először is azért, mert nemigen figyelt oda Horatius figyelmeztetésére, miszerint ahogy korábban Homerus leírta Achillest, úgy is kell visszaadni, azaz újra leírni, tehát nem írni, hanem újraírni. Másrészt pedig azért, mert az ezt követő perlekedés alapján nem vette észre a költő bosszúságát és méltatlankodását a *reponam* igében.³

¹ Az életrajzi hagyomány ezen elemét a modern tudományosság kétségbe vonja, ld. pl. COURTNEY (1980: 6–8).

² Fordítás a Valla és Fonizio által idézett, a modern kiadásokétól eltérő központozás szerint.

³ A szót COURTNEY, FERGUSON és BRAUND is így értelmezi.

Impune ergo mihi recitauerit ille togatas. Domitius impune, passim, Merula sine ui et effectū, Valla incassum et frustra legunt. Et aequae omnes Horatium adducunt ad Iulium Florum secundo epistolarum uolumine sic scribentem. *Multa fero ut placem genus irritabile uatum, / Cum scribo et supplex populi suffragia capto. / Idem finitis studiis et mente recepta / Obturem patulas impune legentibus aures.* Quo in uerbo apud utrunque uatem aberrasse tantos admiror uiros. Nos quidem Iuuenalis prius, mox Horatii mentem aperiemus. Mos est scribentium carmina sibi ipsis nimis placere, suos uersus amare et crebra eorum recitatione gaudere. Vnde uero in postremis urbanis molestiis et Augusto recitantes mense poetas Iuuenalis in tertia satyra posuit, et Persius in prima haec recitandi reprendit studia et Horatius in eadem epistola et recitantium et audientium taedia multa commemorat, et Martialis quibusdam in epigrammatis ad Ligurinum, Potitumque scribens fastidia recitationis ostendit. Quare tanto confectus taedio Iuuenalis indignabundus. Ergo ille ait impune mihi togatas fabulas hic uero elegos recitauerit? Quasi dicat profecto non sine consimili poena et stomacho recitauerint. Nam et ego quoque cum aliquid scripsero, cumque eos ad mea audienda carmina conuocauero, non impune ferent. Consimili namque taedio uexabuntur. Ergo impune sine poena propria in significatione legendum est non apud Iuuenalem modo sed etiam Horatium.

13 et *add. Fontius* 20 impune [[recitauerit]] mihi *del. Fontius* 20–21 hic ... recitauerit *add. Fontius* 23 cumque *add. Fontius* 23 mea [[cum]] audienda *del. Fontius*

Hát büntetlenül szavaljon nekem az egyik *togatákat*. (1, 3) Domitius az *impune* szót „összevissza”, Merula „erő és hatás nélkül”, míg Valla „hasztalan és hiába” értelemben olvassák, ráadásul egyöntetűen Horatiust hozzák fel, aki az *Episztolák* második könyvében ezt írja Iulius Florusnak: „Sokat tűrök, hogy lecsillapítsam a költők ingerlékeny fajtáját, amikor írok, és esdekelve kapkodok a nép tetszése után. Ám már nem törekszem erre, mostanra megjött az eszem, s büntetlenül dugaszolom be nyitott fülem, ha valaki felolvas.” Csodálkozom, hogy e szóval kapcsolatban ily hozzáértő férfiak mindkét költőt illetően tévednek, én viszont most feltárom előbb Iuvenalis, majd Horatius költői szándékát. Az íróknak szokása, hogy túlságosan is tetszenek nekik saját műveik, beleszeretnek verseikbe, s azok sűrű felolvasásában lelik örömeiket, Iuvenalis pedig harmadik szatírájában épp ezért sorolja a városi lét legfőbb kellemetlenségei közé a még augusztusban is saját verseiket recitáló költőket. Első szatírájában Persius is elmarasztalóan szól e buzgó felolvasásokról,¹ Horatius említett levelében a felolvasók és hallgatóik közti ellenszenvet idézi fel, sőt Ligurinushoz és Potitushoz írt epigrammaiban Martialis is bemutatja a felolvasások okozta csömört.² Ezért mondja az unalomtól elcsigázott Iuvenalis a következőket méltatlankodva: „hát büntetlenül szavaljon nekem az egyik *togatákat*, a másik meg elégiákat?” Ezzel mintha csak azt mondaná, hogy nem olvashatnak fel nekem hasonló büntetés és bosszúság nélkül, ugyanis majd miután én magam is írtam valamit, s dalaim hallgatására összehívtam őket, nem maradnak büntetés nélkül, hiszen ők is hasonló unalomtól fognak gyötrődni. Az *impune* tehát „a megfelelő büntetés nélkül” értelemben olvasandó, még hozzá nemcsak Iuvenalisnál, hanem Horatiusnál is.

¹ A vers egyik központi motívumául szolgálnak a felolvasások.

² Előbbihez a 3. könyv 44., 45. és 50., utóbbihoz a 10. könyv 70. epigrammájában szól, pl. 3, 45, 1–4: „Nem tudom, Phoebus menekült-e Thyestes asztalától és lakomájától, mi viszont a tiédől biztosan, Ligurinus. Elegáns ugyan, s fenséges ételekkel van tele, de semmi sem tehet kedvemre, miközben felolvasol.”

Cuius quidem sententia haec est. Se tanto cum studio et ambitione uates corripiantur multa taedia [12^r] perpeti in eorum carminibus audiendis, seque cum uersus et ipse scribat, supplicem captare populi et multitudinis mox auditurae suffragia. Etenim perfert eiusmodi alios 5 audiendi molestiam, ut ipse quoque uicissim ab illis, cum sua poemata recitat, audiatur. Quod si studium scribendorum carminum finiat et deponat et recepta mente ad meliora conuersus, fauorem populi et applausus negligat, aures suas aliorum recitationibus patulas 10 obturabit impune, quando nihil scribens non sit amplius ad se audiendum quempiam uocaturus, et propterea nullam poenam iis, quibus non applauserit sit daturus. Daret autem poenam, si ad sua carmina audienda uocati illi non accederent et par pari referentes suas et ipsi aures 15 obturarent.

Opibus cum prouocet unus. Georgius Valla Licinum scribit. Sed cum eo tondente, barbam se posuisse poeta dicat, Licinum qui fuit Augusti temporibus, non debemus accipere. De quo ait Horatius in poetica. *Nanciscetur enim 20 pretium nomenque poetae / Si tribus Anticyris caput insanabile nunquam / Tonsori Licino commiserit.* Hic quidem Augusti libertus, quia gratosus principi et diues, Suetonio teste fuit, facile quosdam adduxit, ut eum Iuuenalis significare uoluerit. Sed Cinnamum tonsorem intelligit, in quem 25 extat lepidum Martialis epigramma septimo eius uolumine.

14 ad sua *add. Fontius* 20 poetica] *corr. ed. pro poetice*

17 Juv. 1, 24. 20–22 Hor. *Ep.* 2, 3, 299–301.

Utóbbi szavai ezt jelentik: bármily nagy buzgalom és igyekezet ragadja is magával a költőket, ő maga mégis sokat szenved az unalomtól mások verseit hallgatva, viszont amikor ő maga ír verset, esdekelve kapkod a nép s a majdani hallgatóság tetszése után. Azaz eltűri a mások meghallgatása okozta kellemetlenséget, hogy cserébe őt magát is meghallgassák, amikor saját verseit olvassa fel. Ám ha a versírási tevékenységet befejezné és abbahagyná, s észhez térve jobb dolgokra fordítaná figyelmét, akkor már nem foglalkozna azzal, hogy a népnek kedves-e, ünneplik-e, s ekkor mások felolvasásain már büntetlenül dugaszolhatná be nyitott füleit, minthogy semmit sem írván senkit sem hívna meg többé, hogy hallgassa meg őt, és így semmilyen büntetést sem kapna majd azoktól, akiknek nem tapsol. Akkor viszont büntetést kapna tőlük, ha a meghívására, hogy hallgassák meg verseit, nem mennének el, s így hasonlót hasonlóval viszonozván ők maguk is bedugaszolnák füleiket.¹

Amíg versenyre hívhat vagyónával valaki. (1, 24) Georgius Valla azt írja, hogy Licinus.² Ám mivel a költő azt állítja, hogy ez az ember nyírta meg, amikor megszabadult szakállától, nem az Augustus idején élő Licinust kell ideértenünk. Róla Horatius így nyilatkozik az *Ars poeticában*: „Bizonyára attól lesz neve és értéke költőként, ha három Anticyra által sem gyógyítható fejét soha nem bízza Licinus borbélyra.” A tény, hogy Suetonius tanúsága szerint e szabados Augustus kegyence volt,³ ráadásul gazdag is, könnyen vezethetett arra a következtetésre egyeseket, hogy Iuvenalis őt akarta itt felidézni. Csakhogy Cinnamus borbélyra gondolt, akihez Martialis e szellemes hetedik könyvbeli epigrammája szól:⁴

¹ BRAUND értelmezése egybecseng Fonzio magyarázatával.

² Pontosítás: Valla Liciniust ír, s nem határozza meg őt közelebbről.

³ Suet. *Aug.* 67: „Sok szabadosát, így például Licinust és Celadust a legnagyobb tisztelet és megbecsülés övezte.”

⁴ COURTNEY, FERGUSON és BRAUND is lehetőségként említi Cinnamust a iuvenalisi borbély azonosításakor – a Fonzio által elutasított Licinus egyikük magyarázatában sem jelenik meg.

*Qui tonsor fueras tota notissimus urbe, / Et post haec dominae
munere factus eques / Sicanias urbes Aetnaeaeque regna petisti /
Cinname cum fugeres tristia iura fori. / Qua nunc arte graues
tolerabis inutilis annos? / Quid facit infelix et fugitiua quies? /
Non rhetor, non grammaticus, ludiue magister, / Non cynicus, 5
non tu stoicus esse potes, / Vendere nec uocem scaenis, plausumque
theatris. / Quod superest, iterum Cinname tonsor eris.*

[12^v] Et a trepido Thymele submissa Latino. Latinus
mimus celebris fuit, de quo Suetonius in Domitiano haec
scribit. *Quod cum fieret, euenit, ut repentina tempestate deiecto 10
funere semiustum cadauer discerperent canes, idque ei caenanti
a mimo Latino, qui praeteriens forte animaduenterat, inter
caeteras diei fabulas referretur.* Sed et Martialis in eum hoc
nobile epitaphium edidit. *Dulce decus scaenae, ludorum
fama Latinus / Ille ego sum plausus, deliciaeue tuae. / Qui 15
spectatorem potui fecisse Catonem, / Soluere qui Curios,
Fabriciosque graues. / Sed nihil a nostro sumpsit mea uita
theatro / Et sola tantum scaenicus arte feror. / Nec poteram
gratus domino sine moribus esse / Interius mentes suspicit ille
deus. / Vos me Laurigeri parasitum dicite Phoebi, / Roma sui 20
famulum dum sciat esse Iouis.* Hic igitur graciosus
Domitiano Latinus mimus inter caeteros lusus lenocinia
quoque per iocum representabat nobiles feminas moechis
subiicere simulans, ac postquam adulterum ad adulteram
perduxisset, fingens repente domum redisse uirum, sub 25
cista moechum occultabat, et grande ei malum instare
dicens si deprendatur, et sibi quoque adulterii conscio et
ministro ingens [13^r] imminere periculum!

8 [[Ventilet aestium digitis sudantibus aurum. Domitius ad brachiorum
uentilationem rettulit non aduertens eo modo non anulos sed brachia uentilari.
Cuius rei satis abunde eum Quintilianus monere poterat libro undecimo sic
scribens. Aut cubitum utrunque in diuersum latus uentilet. Quare Crispinum
mollissimum hominem uel ouis afflatu uel crebra rotatione aureos anulos
uentilasse, non brachiorum rotatione [?] debemus cognoscere.]] Et del. Fontius

1–7 Mart. 7, 64. 1 haec] **M** hoc 6 scaenis] **M** Siculis 8 Juv. 1, 36.
10–13 Suet. Dom. 15. 14–21 Mart. 9, 28. 19 suspicit] **M** inspicit

„Cinnamus, te, aki az egész város legismertebb borbélyja voltál, majd úrnőd adományából lovag lettél, Szicília városába, az etnai királyságba mentél, hogy elmenekülj a fórum szigorú törvényei elől. Hát most milyen mesteriséggel vészeled át a nehéz éveket, te mihaszna? Mihez kezd e boldogtalan, menekült nyugalom? Nem lehetsz rétor, sem grammatikus vagy iskolamester, sem kynikos, sem sztoikus filozófus, hangod sem adhatod el a színpadnak, sem tapsod a színháznak. Egy lehetőség maradt, Cinnamus: újra borbély leszel.”

És a nyugtalan Latinus által küldött Thymele. (1, 36) Latinus híres mimus-színész volt,¹ akiről Suetonius a Domitianus-életrajzban a következőket írta: „Ezt követően esett meg, hogy egy hirtelen jött vihar felborította a máglyát, a félig elégett holttestet pedig kutyák tépték szét, s ezt lakoma közben hallgatta meg a többi aznapi hír között Latinus mimus-színésztől, aki arra járva véletlenül meglátta az esetet.” Martialis pedig a következő jeles sírverset írta neki: „A színpad drága ékessége, a játékok dicsősége, Latinus vagyok én, az ünnepektől, a kedvenced. Én, aki még Catót is nézőmmé tudtam tenni, aki szigorú Curiusokat és Fabriciusokat is megnevettettem. De életem semmit nem vett át a színpadról, csak művészetem miatt ismernek színészként. Erkölc nélkül uramnak sem lehettem volna kedves, ki istenként elmém mélyébe lát. Nevezetek csak engem a babérkoszorús Phoebus asztaltársának, míg Róma tudja, hogy Iuppitere szolgája vagyok.” Ez a bizonyos Latinus nevű mimus-színész, aki tehát kedves volt Domitianusnak, többek közt kerítőt is eljátszott, szerepe szerint nemes asszonyokat hozva össze csábítókkal. Miután a férfit a nőhöz elvezette, úgy alakult, hogy hirtelen hazatért a férj, ekkor a csábítót a szekrénybe rejtette, s azt mondta neki, hogy hatalmas bajba kerül, ha rajtakapják, és őt magát is óriási veszély fenyegeti, hiszen tudott a házasságtörésről, sőt segített is benne.

¹ A megszokottól eltérő szerkesztésmód: Fonzio nem a cáfolandó véleménynel kezdi az érvelést – s később sem nevezi meg „vitapartnereit”.

Unde et a trepido Thymele submissa Latino poeta inquit,
hoc est metum et timorem in ea agenda iocosa fabula
representante. Quae domi quoque reguli, eius in gratiam
a Latino acta est. Hoc autem ita esse datur intelligi ex
secundo uolumine ubi ait. *Quid fieri non posse putes, si* 5
iungitur ulla / Vrsidio? si moechorum notissimus olim / Stulta
maritali iam porrigit ora capistro? / Quem toties texit perituri
cista Latini, hoc est qui cum frequentibus adulteriis quae
crebro a Latino aguntur mimo impudicitiam mulierum
cognorit optime, reque ipsa expertus sit quomodo adulter 10
superueniente uiro occulatur, ducere tamen uxorem
cogitat. Sed et in libro tertio in scaenam prodiisse hoc
ludicrum ita rettulit. *Finge tamen gladios inde atque hinc*
pulpita pone, / Quid satius? mortem sic quisquam exhorruit, ut
sit / Zelotypus Thymeles, stupidi collega Corinthi. Quin etiam 15
Domitiano pergratam hanc fabulam exstitisse Martialis
ostendit in primo libro. *Qua Thymelem spectas, derisoremque*
Latinum / Illa fronte precor carmina nostra legas. Vbi
derisorem cum dicat, aperte admonemur in iocum,
lusumque hoc esse quod de Latino ac Thymele fertur 20
accipiendum. Cui etiam illud eiusdem poetae tertio in
libro astipulatur. *Sed si Panniculum, si spectas casta*
Latinum, / Non sunt haec mimis improbiora, lege. Satis ut
arbitror ostensum est ioci lususque causa pauentis et sub
cista latentis adulteri et lenonis quoque sibi timentis 25
spectaculum actum esse, non autem Latini coniugem
Thymelem fuisse, neque Latinum uxoris suae lenonem, ut
alii putauerunt interpretes, exstitisse.

8 cum *add. Fontius* 8–9 quae ... mimo *add. Fontius* 10 optime [*]. Quae*
adulteria cum crebro a Latino agantur mimo], reque del. Fontius 10 sit
add. Fontius

5–8 Juv. 6, 41–44. 13–15 Juv. 8, 195–197. 14 pone] I poni
17–18 Mart. 1, 4, 5–6. 22–23 Mart. 3, 86, 3–4. 22 spectas] M spectas et

Ezért is mondja a költő, hogy Latinus nyugtalanul küldi el Thymelét, azaz a vígjáték félelmet és aggodalmat ábrázol cselekményében. Ezt Latinus az uralkodó otthonában is előadta az ő szórakoztatására. Az pedig, hogy ez így igaz, kiderül a második könyvből, ahol a költő ezt mondja: „Mit gondolsz még lehetetlennek most, amikor Ursidius egybekel valakivel? Ha ő, ki egykor a legismertebb csábító volt, ostoba arcára veszi a házastársi szájkosarat? Ő, akit oly sokszor rejtett a halni készülő Latinus szekrénye.” Azaz ő, aki sűrű félrelépéseivel, amit Latinus, a mimuszszínész, gyakran eljátszott, a lehető legjobban kiismerte a nők szemérmetlenségét, s azt is megtapasztalta, ahogy a férj felbukkanásakor a házasságtörőt elrejtik, mégis házassodáson töri a fejét. A harmadik könyvben pedig így idézi fel ezen előadás színrevitelét: „Mégis, képzelj ide kardokat, amoda meg gondoldj egy színpadot, melyik a jobb? Fél annyira bárki is a haláltól, hogy inkább Thymele megcsalt ura vagy az ostoba Corinthus kollégája legyen?” Arra, hogy e darabot még Domitianus is kedvelte, Martialis mutat rá első könyvében: „Ahogy Thymelét nézed, s a neveltető Latinust, kérlek, azzal az arccal olvasd a mi verseinket is.” Azzal, hogy őt neveltetőnek nevezi, egyértelműen felhívja a figyelmet, hogy ami Latinusról és Thymeléről elhangzik, tréfásan, játékosan értendő. Ezzel egybecseng a következő ugyanennek a költőnek a harmadik könyvéből: „De ha megnézed Panniculust és Latinust, te feddhetetlen, olvasd csak el ezeket is, nem szégyenletesebbek a mimusnál.” Úgy vélem, kellőképp bemutattam, hogy a tréfa és a játék kedvéért játszották el a szekrényben remegve rejtőző házasságtörő és a magáért aggódó kerítő színdarabját, s hogy nem volt Latinus neje Thymele, sem Latinus saját nejének kerítője, ahogy azt más magyarázók gondolták.¹

¹ Mindössze négy olyan magyarázatot találunk a műben, ahol Fonzio név nélkül hivatkozik a cáfolt nézetek szerzőire, ld. a bevezetőt. Itt feltehetőleg Merulát kritizálja, aki az (egyébként teljes joggal) cáfolt nézetet fogalmazza meg.

Caeterum Thymele prima saltationem in scaena docuit.
 Vnde et Graeci Thymelen eam theatri partem uocant, ubi
 gestiunt histriones. Hinc et Thymelici dicuntur ludii atque
 histriones. Quare in decretis distinctione ultima de
 consecratione, sacerdotes admonentur de conuiuio 5
 surgere debere antequam Thymelici ingrediantur.
 [13^v] Vnciolam Proculeius habet. Domitius cum de
 Horatiano illo Proculeio paterni in fratres animi
 meminisset, statim addidit. Hic pro optimo uiro et
 minime mentulato ponitur. Cui equidem de penis 10
 exiguitate assentio. Sed cum grande facinus adulterium
 sit, Proculeium hunc adulterum pro optimo uiro poni
 longe dissentio. Pessimi enim non optimi homines moechi
 dicendi sunt.
Aut Lugdunensem rhetor dicturus ad aram. Hoc inquit 15
 Valla in commentariis leges apud Caesarem. Lugduni
 enim Galli oratores quot annis concionem habere
 solebant. Considebant in secreto loco. Et qui controuersias
 habebant, undique conueniebant, eorumque iudiciis
 decretisque parebant. Disciplina haec in Britannia reperta 20
 atque inde in Galliam translata esse existimatur. Haec
 quidem paululum etiam inuersa Valla refert nihil ad
 poetae propositum attinentia. Caesar enim sexto
 commentario Gallico de druidis ita scribit.

1–6 Caeterum ... ingrediantur *add. Fontius*

Egyébként Thymele tanított elsőként táncot a színházban, ezért is nevezik a görögök *thymeléne* a színház azon részét, ahol a színészek játszanak,¹ s ezért hívják *thymelicus*-nak a játékokat és a színészeket is. Ezért figyelmeztetik a *Dekrétumok* utolsó, felszentelésről szóló *distinctió*jában a papokat úgy, hogy fel kell állniuk a lakomától, mielőtt a *thymelicusok* belépnek.²

Egy tizenketted Proculeiusé. (1, 40) Amikor Domitius arról a híres horatiusi Proculeiusról megemlékezik,³ aki atyai lélekkel viseltetett testvérei iránt, tüstént hozzáteszi, hogy Iuvenalis itt őt az igen derék, ám ugyanakkor igen kicsi hímtaggal bíró férfi példajaként említi. Én magam vele a hímtagja kicsinységét illetően egyetérték, ámde, mivel a házasságtörés hatalmas bűn, azzal egyáltalán nem, hogy e bizonyos házasságtörő Proculeiust a kiváló férfi példájának tekintsük, hiszen a csábítókat nem a legkiválóbb, hanem a leghitványabb embereknek kell neveznünk.⁴

Vagy a lugdunumi oltárnál beszélni készülő szónok. (1, 44) „Erről – mondja Valla – Caesar *commentariusa*iban olvashatunk. Tudniillik a gall szónokok szokása volt évente gyűlést tartani Lugdunumban. Miután egy titkos helyen összeültek, mindenfelől odasereglettek azok, akiknek vitás ügyeik voltak, s engedelmeskedtek a döntéseiknek és határozataiknak. Úgy tartják, hogy ez a szokás Britanniából származik, s onnan került át Galliába.” Ennek, amire Valla hivatkozik – ráadásul kissé el is ferdítve –, semmi köze a költő mondanivalójához, ugyanis Caesar a gall háborúkról írott *commentariusa* hatodik könyvében a következőket mondja a druidákról:

¹ Fonzio itt téved, az eredetileg „oltár” jelentésű szó a θύειν, azaz „áldozni” igéből vezethető le.

² *Decretum Gratiani* III. dist. 5. cap. 36 (más számozás szerint 37): „A ministránsok és a papok nem lehetnek jelen az esküvői és színpadi előadásokon, hanem fel kell állniuk és távozniuk kell a *thymelicusok* belépése előtt.

³ Hor. C. 2, 2, 5–8: „Messze távoli időkben is ismerik majd Proculeiust, ki fivéreit atyjukként szerette, a Hírnév viszi őt örökké fáradhatatlan szárnyán.”

⁴ A modern kommentárokban nem merül fel a két Proculeius azonosítása.

Hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, considunt in loco consecrato. Huc omnes undique qui controuersias habent, conueniunt eorumque iudiciis decretisque parent. Disciplina in Britannia reperta, atque inde in Galliam translata esse existimatur. Vides ex 5
Caesare druidas non Lugduni considerare sed in Carnutum finibus longe distantibus. Prospicis nihil de rhetoribus loqui Caesarem. Aduertis ex oratione Caesaris, nihil etiam esse unde ipsi iudicaturi sacerdotes, sapientesque druidae expallescant. Quanto igitur satius extitisset Suetonio 10
quam Caesari, quantum ad Iuuenalem pertinet, attendisse in Caligula haec ad uerbum scribenti. Edidit et peregre spectacula, in Sicilia Syracusis Atticos ludos, et in Gallia Lugduni miscellos, sed hoc certamen quoque Graecae, Latinaeque facundiae. Quo certamine ferunt uictoribus praemia 15
uictos contulisse, eorundem et laudes componere coactos. Eos autem qui maxime displicuissent, scripta sua spongia, linguaue delere iussos, nisi ferulis obiurgari, aut flumine [14r] proximo mergi maluissent. Hac proposita poena rhetores ad Augusti
aram ad confluentem Araris, Rhodanique ubi Lugdunum 20
est dicturi iure meritoque pallebant miscellis in ludis. De quibus etiam Martianus Capella refert Miscella sacrae dum feruntur curiae. Et in quarto poeta hic noster uolumine. Sic ueniunt ad miscellanea ludi.

4 iudiciis *add. Fontius* 9 sacerdotes, sapientesque *add. Fontius*

1–5 *Caes. Gall.* 6, 13, 10–11. 4 iudiciis decretisque] *Cae* decretis
 iudiciisque 5 translata esse] *Cae* translata 12–19 *Suet. Cal.* 20.
 13 Atticos] *S* asticos 14 hoc] *S* hic 22–23 *Cap.* 9, 913.
 23–24 *Juv.* 11, 20.

„Az év egy meghatározott pontján összeülnek egy szent helyen a carnusok földjén, mely vidéket egész Gallia közepének tartják. Mindenfelől idejönnek azok, kiknek vitás ügye van, s elfogadják döntéseiket, határozataikat. Úgy vélik, hogy e szokás Britanniából származik, s onnan került át Galliába.” Caesarból kiderül, hogy a druidák nem Lugdunumban ültek össze, hanem a carnusok távoli földjein, s azt is láthatod, hogy egyetlen szót sem szól szónokokról. Arra is rájöhetsz Caesar szövegéből, hogy nincs ott semmi, amibe az ítélezni készülő papok és a bölcs druidák belesápadhatnak.¹ Mennyivel jobb lett volna, már ami Iuvenalist illeti, Caesar helyett Suetoniushoz fordulni, aki a Caligula-életrajzban szó szerint ezt írja: „Ünnepségeket rendezett külföldön is: a szicíliai Syracusae-ben görög játékokat, a galliai Lugdunumban pedig vegyes előadásokat, s versenyt is görög és latin ékesszólásban. Úgy hírlik, e megmérettetésen a legyőzötteket arra kényszerítették, hogy díjat adjanak a győzteseknek, s méltassák őket. Azoknak pedig, akik a legkisebb tetszést aratták, saját műveiket szivaccsal vagy akár nyelvükkel kellett letörölniük, ha nem szerették volna, hogy megbotozzák vagy a közeli folyóba mártsák őket.”² Minthogy ily büntetést helyeztek kilátásba az Augustus oltáránál, az Arar és a Rhodanus torkolatánál – ahol Lugdunum fekszik – beszélni készülő szónokok számára, joggal sápadtak el e vegyes előadásokon, melyekre Martianus Capella is utal: „Míg a szent kúria vegyes előadásai zajlanak.”³ S a mi költőnk is a negyedik könyvben: „Így jutnak el a vegyes játékokra”.⁴

¹ A szatíra előző soraira utal: „Fogadja csak vére bérét, s sápadjon úgy, mint aki csupasz sarokkal kigyóra lépett...”

² Valla cáfolata helyes, Fonzióhoz hasonlóan COURTNEY, FERGUSON és BRAUND is összekötik Iuvenalis és Suetonius szöveghelyeit

³ Ez és a következő fordítás a Fonzio által helyesnek tartott értelemben.

⁴ Fonzio e helyet félreérti: a *miscellanea* szó Iuvenalis idézett sorában ételre utal.

Cum populum gregibus comitum premat hic spoliator /
pupilli prostantis. Vtrum in genere dictum sit an
specialiter parum liquet, nisi forsā Caecilium Classicum
designauit, qui Norbani pupilli bona fidei et tutelae suae
crediti surripuit, tum eum prostituit, ut auctor est Plinius 5
in epistolis. Hactenus Merula. Sed nusquam hoc legitur
apud Plinium. Quin immo Norbanus post Classici obitum
ad eius furta et scelera indaganda factus est inquisitor, ut
ad Minutianum libro tertio epistolarum commemorat,
ostendens Classicum uel fortuita uel uoluntaria morte 10
praeuertisse accusationem, cum in eum tota prouincia
Baetica, in qua proconsul fuerat, incubisset. Quare nullo
modo Classicum debemus accipere, cum scribat poeta
eum uiuere, et Romae etiam uiuere et cum tot gregibus
comitum prematur, in pretio quoque aestimationeque 15
uiuere uita iam functo Classico atque damnato.
At hic damnatus inani / iudicio. Merula idem sic scribit.
Quod in Mario Prisco patuit, qui natione Baeticus Africae
praefuit, bonaque prouincialium diripuit immaniter et
saeuiter, sed accusatus non pecunias restituit, sed tantum 20
ordine senatorio motus est. Itaque saluis pecuniis, etsi
curia submotus foret, accersito tempore caenae, genio
indulgebat. Haec ille. Verum enimuero Plinius ad
Arinium secundo epistolarum libro ex Cornuti Tertullii
consulis designati sententia septingentis millibus, quae 25
acceperat, aerario inferendis damnatum esse Marium,
eique praeterea urbe atque Italia interdictum ostendit.

Míg kísérete hadával nyomja a népet a testét áruló árva kifosztója. (1, 46–47) „Hogy általánosságban beszél a költő vagy egy tényleges esetről, nemigen állapítható meg, ha csak nem esetleg Caecilius Classicusról van szó, aki a védelme és gyámsága alá helyezett árva Norbanus javait elrabolta, majd őt áruba bocsátotta, ahogy Plinius írja leveleiben.” Eddig Merula. Csakhogy Pliniusnál sehol sem olvasni ilyet. Sőt, Classicus halála után Norbanus lett az ő tolvajlásainak és bűneinek kivizsgálója, ahogy arról Plinius is megemlékezik harmadik könyvében, a Minutianushoz¹ írott levélben, egyúttal arra is rámutatva, hogy Classicus akár véletlenül épp akkor bekövetkező, akár önkéntes halálával megelőzte azt, hogy az egész Baetica provincia, ahol proconsul volt, bevádolja őt. Ezért semmi képp nem érthetjük ide Classicust, mivel a költő azt írja, hogy él, mégpedig Rómában, ráadásul jólétben és megbecsülésben, hiszen kísérete oly nagy hadával halad előre – mindezt már Classicus halála és elítélése után.²

Vagy ő, kit hiába ítélték el. (1, 47–48) Merula erről így ír: „Ez Marius Priscus esetében egyértelmű volt, aki baeticai-ként Africa élén állva a provincia lakóinak vagyonát mértéktelenül és kegyetlenül elrabolta, ám miután bevádolták, a pénzt nem adta vissza, csupán eltávolították a szenátori rendből. Így tehát, mivel a pénze megmaradt annak ellenére, hogy a *curiából* eltávolították –, az illónél korábban kezdve lakomázni élvezte az életét.” Eddig ő. Ám ezzel szemben Plinius leveleinek második könyvében azt írja Ariniusnak, hogy Cornutus Tertullius kinevezett consul utasítására Mariust az általa kapott hétszázezer *sestertius* kincstári beszolgáltatására ítélték, sőt ezt követően kitiltották őt a városból és Itáliából.³

¹ Pliniusnál Minicianus a 3. könyv 9. levelének címzettje.

² Fonzio nem veszi figyelembe a programvers zárlatában megfogalmazott iuvenalisi alapelvet, ti. hogy szatírái célpontjait a múltból választja. Cáfolata ettől függetlenül egybecseng a modern magyarázatokkal – egyikük sem említi Classicust és Norbanust a hely kapcsán.

³ Plin. *Ep.* 2, 11.

Quin etiam sexto uolumine ad Quadratum Marium Priscum post damnationem [14^v] exulasse commemorat hisce uerbis. *Accusauit Marium Priscum, qui lege repetundarum damnatus utebatur clementia legis, cuius seueritatem immanitate criminum excesserat. Relegatus est.* 5
 Sed quid Plinium testem adduco quando quidem poeta Marium exulem uocet? Etenim si Marius exul est, quomodo tantum senatu et curia motus est?
Ab octaua. Idem Merula scribit ab post significat in hac parte, ut Ouidius. *Nais ab his tacuit.* Praeoccupabant 10
 horam comedendi non expectata nona hora. Nescio an quicquam inter se tam discrepans unquam legerim. Nam post octauam horam bibere cum dixerit, statim subdit non expectata nona hora. Noui credo aliquid afferre in ab praepositione uideri uoluit, quam tamen ita accipi 15
 propterea non conuenit, quia si post octauam eum caenare poeta diceret, id contra legem consuetudinemque non esset. At Iuuenalis octaua hora incoante quae ad nonam usque protenditur praecepto ac praeuento legitimo usitatoque tempore eum cenare indignatur. 20
Ploras. Georgius Valla sic scribit. Licet tamen nobis intueri Augustinum hunc Marium Arpinatem intelligere. Quippe qui in secundo de ciuitate Dei inquit et quae sequuntur. Non decuit Vallam propter duo tantum uerba, hoc est iratis diis, quae eo loco ubi de Mario et Sylla scribit, 25
 leguntur, et materiam de qua scribit Augustinus et personas et tempora non aduertere. Nihil enim ibi quod ad Iuuenalis hunc sensum pertineat scriptum est.

11–12 an quicquam *add. Fontius* 18–19 quae ... protenditur *add. Fontius*

3–5 Plin. *Ep.* 6, 29, 9. 9 Iuv. 1, 49. 10 Ov. *Met.* 4, 329. 21 Iuv. 1, 50.

Ráadásul, a hatodik könyvben azt írja Quadratusnak, hogy Marius Priscus száműzetésbe vonult elítélése után, amiről e szavakkal emlékezik meg: „Marius Priscus vádlója voltam, akit a kártérítési törvény alapján ítélték el, de kihasználta a törvény enyhességét, hiszen bűneinek nagysága meghaladta annak szigorát. Száműzték.” De miért is hozom fel egyáltalán tanúként Pliniust, amikor maga a költő is száműzöttnek nevezi Mariust? Ha Marius valóban száműzött volt, hogyan távolíthatták volna el csak a szenátusból és *curiából*?¹

A nyolcadik órától. (1, 49) Szintúgy Merula írja a következőket. „Az *ab* egyenértékű a *post*, azaz »után« szóval e helyen, ahogy Ovidiusnál is: »Ezek után a nais elhallgatott.«² Előrehozták a lakoma idejét nem várva meg a kilencedik órát.” Nem tudom, olvastam-e valaha bármit, ami ennyire ellentmondana önmagának, hiszen miután azt mondja, hogy a nyolcadik óra után isznak, tüstént hozzáteszi, hogy nem várják meg a kilencediket. Szerintem azt a látszatot akarta kelteni, hogy valami új dolgot vet fel az *ab* előljárószóval kapcsolatban, amit viszont nem helyes így értelmeznünk, hiszen ha azt mondaná a költő, hogy Marius a nyolcadik óra után lakomázik, az nem lenne ellentmondásban a bevett gyakorlattal. Iuvenalis viszont azon méltatlankodik, hogy Marius már a nyolcadik óra – ami egészen a kilencedikig eltart – kezdetén lakomázik, azaz nem várja ki a megszokott időt, hanem elébe megy annak.³

Sírsz. (1, 50) Georgius Valla a következőket írja. „Mégis eszünkbe juthat, hogy Augustinus ezt a Mariust az arpinumi Mariusként értelmezi. Tudniillik aki a *De civitate dei* második könyvében így szól...” – és így tovább. Nem helyes, hogy Valla csupán két szó, a *dis iratis*, a haragvó istenek említése miatt – azon a helyen, ahol Augustinus Mariusról és Sulláról ír –, a témát, valamint a személyeket és a korokat egyáltalán nem veszi tekintetbe. Ott ugyanis semmi nem található, ami a iuvenalisi értelemre vonatkozna.

¹ Marius Priscus száműzetését COURTNEY és BRAUND is tényként kezeli.

² Fordítás a Merula által javasolt értelmezés szerint.

³ Fonzio magyarázata egyezik a modern kommentárokéval.

Aequius autem is error Francisco Philelpho tribueretur. Qui secundo in Mediolanensi Conuiuio de C. Mario septies consule poetam intellexisse litteris prodidit.

Diis / iratis. Propter Domitianum forsitan dici, ut Merulae placere uideo, aut propter aduersa iudicia ut Domitio et Vallae, non assentio. Etenim deus et cui iratus est [15:] quandoque temporalia haec bona et quaecunque uoluptuosa permittit, et contra cui amicus est, omnibus uitae huius incommodis angi sinit. Vnde etiam nocentes et mali irato deo sibi indulgent. Quod hic Iuuenalis significat. 10

Cum leno accipiat moechi bona. Cum maritus uelut leno pactam pecuniam de prostituta uxore capiat scribit Merula contra poetae mentem dicentis. Cum maritus leno a moechno bona accipiat, quoniam nullum est ius et potestas uxori capiendi bona moechi. Tali autem potestate priuatas esse adulteras Suetonius in Domitiano ostendit. *Probrosis inquit feminis lecticae usum ademit, iusque capiendi legata, hereditatesque.* 15

Qui bona donauit praesepibus. Merula et Valla praesepia legunt pro meretricibus. Sed cum scribat poeta hunc omne aurigando patrimonium absumpsisse, nemo uero sine equis aurigetur, equorum autem praesepia sunt, reliquum est, ut alendorum equorum, aurigandique studio bona consumpserit et maiorum censu, patrimonioque caruerit. 20 25

5 aduersa] corr. Fontius pro irata

Ám méltányosabb e hibát Franciscus Philelphusnak tulajdonítanunk, aki a *Convivium Mediolanense* második részében írta le, hogy költőnk C. Marius hétszeres consulra gondolt.¹

Miközben az istenek haragszanak. (1, 49–50) Nem értek egyet azzal, hogy talán Domitianus miatt mondja ezt – úgy látom, Merula így véli –, sem azzal, hogy a kedvezőtlen ítélet miatt, ahogy Domitius és Valla gondolja. Tudniillik az istenség olykor e javakat és mindenféle élvezetet ideig-óráig még annak is megengedi, akire haragszik, s ellenkezőleg is: aki iránt barátságos, azt is hagyja az élet mindenfajta kellemetlensége miatt aggódni. Ezért még a rosszak és a bűnösök is, akikre az istenség haragszik, sokat megengedhetnek maguknak. Iuvenalis erről beszél e helyen.²

Amíg a kerítő kapja a csábító javait. (1, 55) „Amíg a férj mintegy kerítőként a kiárusított feleségeért meghatározott pénzösszeget kap” – írja Merula a költő gondolatait megmászva. Ő ugyanis ezt mondja: amíg a férj mint kerítő kapja meg a csábító javait, azaz az örökségét, minthogy erre az asszonynak sem joga, sem lehetősége nincs.³ Azt pedig, hogy e lehetőségtől megfosztják a házasságtörő nőket, Suetonius mutatja be Domitianus életrajzában: „A rossz hírbe keveredett nőktől megvonta a gyaloghinto használatának, valamint a hagyaték vagy örökség elfogadásának jogát.”

Aki javait az istállónak ajándékozta. (1, 59) Merula és Valla az istállókat bordélyokként, azaz szajháként értelmezik. Ám a költő azt írja, hogy ez az ember a teljes örökségét felélte a kocsihajtással, kocsit viszont senki sem hajthat lovak nélkül, a lovaknak pedig istállóik vannak, s mindebből az következik, hogy a lovak táplálására és a kocsihajtásra költötte el javait, s ezért nincs már semmije az ősök vagyonából.⁴

¹ Iuvenalis egyértelműen Marius Priscusra utal, az ő elítélése szolgáltatja az 1. könyv publikálásának *terminus post quem*-jét.

² A helynek több lehetséges értelmezése van, tárgyalásuk túlmutat jelen munka keretein – a Merula-féle mindenestre egyértelműen téves.

³ Fonzio magyarázata helyes, ld. többek között CLOUD (1989: 55–57).

⁴ A magyarázat helyessége vitathatatlan ugyan, de BRAUND emellett a háttérben húzódó másodlagos jelentésként megemlíti a „bordélyt” is.

Dum peruolat axe citato. Neronem hoc loco suppresso nomine reprimi interpretatur Georgius Merula. Cornelium Fuscum Domitius. Antonius Mancinellus Tigillinum. Equidem Lateranum accipio, quem Damasippi nomine libro tertio ad Ponticum scribens poeta significauit. Nam cum illic praeter maiorum cineres uolucris carpento rapiatur aurigandi studium uia Flaminia demonstraui. Deinde etiam consumptis opibus uocem siphario locauisse cum rettulit, omni censu maiorum carere aperuit. 5

Occurrit matrona potens. Agrippinam hanc Neronis matrem Claudii coniugem fere omnes legunt. A quibus equidem cur dissentiam paucis ostendam. Scribit alia in satyra primi huius uoluminis poeta. *Vilibus ancipites fungi ponentur amicis, / Boletus domino, sed qualem Claudius edit / Post illum uxoris, post quem nil amplius edit.* Et in secundo libro *Minus ergo nocens erit Agrippinae / Boletus, siquidem unius praecordia pressit / Ille senis, tremulumque [15^v] caput descendere iussit / In caelum et longam manantia labra saliuam.* Quibus ex uersibus apparet ab Agrippina uenenato boleto extinctum Claudium. Hoc uero in loco, si matronam hanc legerimus Agrippinam, scribit poeta Claudium in uino rubeta infecto esse sublatum. Quare contrarius esset ipsemet sibi. Cum uero manifestum sit, boleto medicato extinctum Claudium, superest non Agrippinam, sed generatim matronas carpi, quae ueneno uiros sustulerint. 10 15 20 25

2–4 reprimi ... Tigillinum] corr. Fontius pro texto illegibili

1 Juv. 1, 60. 11 Juv. 1, 69. 14–16 Juv. 5, 146–148. 15 qualem] I quales 16 post] I ante 17–20 Juv. 6, 620–623. 19 longam] I longa 20 saliuam] I salia

Míg sebes szekerén repül. (1, 60) Georgius Merula magyarázata szerint e helyen Nerót becsmérli nevének elhallgatásával, Domitius szerint Cornelius Fuscust, Antonius Mancinellus szerint pedig Tigellinust. Én viszont Lateranust értem ide, akit Ponticushoz írván a költő Damasippusnak nevezett a harmadik könyvben.¹ E helyen ugyanis rámutatott, hogy kocsihajtás iránti szenvedélye suhanó szekéren ragadta magával a Via Flaminian ősei hamvai mellett,² majd azzal, hogy pénze fogytán hangját adta el a színháznak, elárulta, hogy már nincs semmije az ősök vagyonából.

Szembejön egy hatalmas asszony. (1, 69) Szinte mindenki úgy érti, hogy itt Agrippináról, Nero anyjáról és Claudius nejeről van szó. Röviden elmagyarázom, hogy miért nem értek egyet velük. Szintén az első könyv egy másik versében a következőket írja a költő: „Olcsó barátainak kétes gombát találnak fel, az úrnak viszont vargányát, amelyet Claudius evett asszonyáé után,³ mely után többé semmit nem evett.” A második könyvben pedig: „Kevésbé lehetett tehát ártalmas Agrippina gombája, hiszen az csak egyetlen öregember szívét állította meg, és egyetlen reszketeg fejet küldött le az égbe,⁴ s hosszú nyálfonalat csorgató ajkakát.” E sorokból világosan látható, hogy Agrippina mérgezett gombával ölte meg Claudius. Itt viszont, ha e nő alatt Agrippinát értenénk, azt írná a költő, hogy Claudius borba kevert békaméregtől hunyt el, s így ellentmondásba kerülne önmagával – hiszen egyértelmű, hogy Claudius mérgezett gombától halt meg, következésképp itt nem Agrippinát, hanem általánosságban a férjüket méreggel megölő asszonyokat támadja.

¹ Juv. 8, 185–186: „Vagyonod felélve a színháznak adtad bérbe hangod.”

² Juv. 8, 146–147: „Ősei hamvai és csontjai mellett száguld gyors szekerén a kövér Lateranus.” A modern magyarázók nem azonosítják e fiatal embert Lateranusszal (COURTNEY ugyan megemlíti a „közös szenvedélyt”), ahogy a többi említett személlyel sem – a 8. szatíra Lateranusát és Damasippusát szintűgy nem kötik össze.

³ A Fonizio által idézett változat hibás, értelmezési problémákat vet fel.

⁴ Az igehasználatot az *Apocolocyntosis* ismerete magyarázhatja, ld. CLACK (1975: 46).

Scribit autem super hac matrona haec ad uerbum Domitius. Rursus eruperunt fraude Agrippinae, quae Claudium uirum uenenato boleto sustulit, uel certe ueneno cibo delectabili infuso, ut Tacitus tradit. Hactenus Domitius. In quo sane deceptus est. Non enim scribit 5 Tacitus uenenum cibo delectabili, sed delectabili boleto infusum. Parum igitur aduertit scriptionem illam Taciti esse corruptam. Cuius uerba haec sunt. *Adeoque cuncta mox pernotuere, ut temporum illorum scriptores prodiderint infusum delectabili cibo et leto uenenum.* Sed pro cibo et leto, 10 quod corruptum erat, boleto fuerat a Domitio uetere scriptura reponendum, ut esset *infusum delectabili boleto uenenum*. Astipulantur huic scriptioni superius de boleto Iuuenalis adducti uersus. Et Martialis ubi ait. *Quid dignum tanto uentrique gulaeque precabor / Boletum qualem Claudius edit edas.* Et Suetonius de nece Claudii sic scribens. *Et ueneno quidem occisum conuenit. Vbi autem et per quem dato discrepat. Quidam tradunt epulanti in arce cum sacerdotibus per Halotum spadonem praegustatorem. Alii domestico conuiuio per ipsam Agrippinam, quae boletum medicatum 20 audissimo ciborum talium obtulerat.* Et Plinius secundo et uigesimo libro. *Inter ea quae temere manduntur boletos merito posuerim. Optimus quidem est is cibus, sed immenso exemplo in crimen adductus ueneno Tiberio Claudio principi per hanc occasionem a coniuge dato Agrippina.* Itaque cum tot locis 25 apud diuersos auctores boleto uenenato extinctum Claudium et tali cibo delectatum inuenerit, non delectabili cibo sed boleto facile [16^r] suspicari debuit.

8–10 Tac. *Ann.* 12, 67. 10 cibo et leto] T boleto 14–16 Mart. 1, 20, 3–4.
 15 tanto uentrique gulaeque] M tanto tibi uentre gulaque
 16–21 Suet. *Cl.* 44. 22–25 Plin. *Nat.* 22, 92. 22 boletos] PIN et boletos
 23 optimus quidem est is cibus] PIN opimi quidem hos cibi
 24 adductus] PIN adductos 25 dato Agrippina] PIN Agrippina dato

Domitius ráadásul szó szerint a következőket írja erről az asszonyról: „Újra feltűnnek Agrippina ármányával, aki férjét, Claudiuszt mérgezett gombával ölte meg, vagy legalábbis egy ízletes ételbe kevert méreggel, ahogy Tacitus írja.” Így Domitius. Ebben bizonyosan téved, hiszen Tacitus nem ízletes ételbe, hanem ízletes gombába oltott méregről ír, tehát Domitius aligha vette figyelembe, hogy ez a Tacitus-hely romlott. A szöveg a következő: „Mindez rövidesen olyan-nyira köztudott lett, hogy már a kortárs írók is arról számoltak be, hogy kedvenc ételébe, és ezzel végzetébe oltották a mérget.”¹ Csakhogy a *cibo et leto* helyére, ahol romlott a szöveg, Domitiusnak vissza kellett volna helyeznie az eredeti *boletó* szót, hogy a következő álljon ott: „kedvenc vargányájába oltották a mérget”. Ezt javasolják Iuvenalis fenti sorai is a gombáról. És Martialis is, amikor ezt írja: „Mit kérjek, ami méltó ekkora hashoz és torokhoz? Egyél olyan vargányát, amelyet Claudius evett!” Ahogy Suetonius is, aki így ír Claudius haláláról: „Abban pedig egyetértenek, hogy mérge ölte meg, csak abban nem, hogy hol és ki adta neki. Egyesek szerint a fellegvárban a papokkal lakomázva halt meg és herélt ételkóstolója, Halotus keze által. Mások úgy tartják, otthonában étkezett, és maga Agrippina adta neki a mérgezett gombát, ugyanis rajongott ezért az ételért.” És Plinius is a 22. könyvében: „Méltán helyezem a vargányát is azok sorába, melyeket meggondolatlanul fogyasztanak. Kiváló étel ugyan, ám igen jeles példa köti a bűnhöz, hiszen ennek fogyasztása nyújtott alkalmat Agrippinának Tiberius Claudius *princeps* megmérgezésére.” Így tehát, mivel különböző szerzők megannyi szöveghelyén megtalálhatta, hogy Claudius mérges gombától halt meg, ráadásul ezt az ételt nagyon is kedvelte, minden további nélkül rá kellett volna jönnie, hogy nem egyszerűen ízletes ételről, hanem kimondottan gombáról van szó.

¹ Fordítás az idézett, Fonzio által is tévesnek ítélt változat alapján – a szöveghely csakugyan romlott, ennek megfelelően valóban indokolatlan a Calderini által megfogalmazott bizonytalanság. Ennek megfelelően a modern kommentárok sem azonosítják a *matrona potens*t Agrippinával.

Neque uero in morte Claudii, quae uniformis apud omnes auctores legitur, eam bifariam ostendere decuit, quod uel uenenato boleto Agrippina eum sustulerit, uel certe ueneno cibo delectabili infuso. Constat enim boleto extinctum esse.

5

Per famam. Quoniam non arguebantur. Nam silentium quoddam fieri putatur his locis, in quae rubeta uenenata cadauera efferebantur. Haec scribit Domitius nihil ad propositum attinentia. Dicit enim poeta Locustam peritiorem magistram rudes suas discipulas edocere ueneficiis maritos extinguere multa populorum fama, quoniam de eius uenefica scelerataque uita multus ubique rumor esset. Quod ita esse idem ostendit Tacitus ubi ait. *Parari uenenum iubet ministro Pollione Iulio praetoriae cohortis tribuno, cuius cura attinebatur damnata uenefici nominis Locusta multa fama scelerum.* Caeterum quod ait Domitius. Quoniam non arguebantur. Nam silentium quoddam fieri putatur, contrarium uerbis poetae est, qui per famam cum dicat, non ad silentium et taciturnitatem, sed ad totius populi rumorem debemus referre.

10

15

20

Ex quo Deucalion. Cum horum uersuum sensus sit, describendae satyrae materiam amplam esse hominum uitia, quae post Deucalionis diluuium inualuerunt, ordo tamen uerborum non est perspicuus. An ergo ita dicemus, ut ab omnibus legi uideo? Quicquid agunt idest faciunt homines, uotum, timor, ira, uoluptas, gaudia, discursus est farrago nostri libelli. Sed si in recto homines poeta posuisset, nonne potius hac compositione uerborum usus esset? Quicquid homines agunt per uotum, timorem, iram, uoluptatem, per gaudiaque ac discursus est farrago nostri libelli.

25

30

5–6 esse. ¶Melior Locusta. Idest [...] ¶ Per add. et del. Fontius 27 recto ¶casu homines del. Fontius

6 Juv. 1, 72. 14–16 Tac. Ann. 13, 15. 14 parari] T pararique
16 nominis] T nomine 16 fama scelerum] T scelerum fama
21 Juv. 1, 81.

Másfelől Claudius halálával kapcsolatban, melyről minden egyes szerző ugyanúgy számol be, sem volt helyes azt a bizonytalanságot felvetni, miszerint vagy mérges gombával ölte meg őt Agrippina, vagy legalábbis egy ízletes étékbe kevert méreggel, hiszen tény, hogy gombától halt meg.

A szóbeszédén keresztül. (1, 72) „Minthogy nem vádolják meg őket. Ugyanis úgy gondolják, hogy valamiféle csend támad azokon a helyeken, ahová a békaméregtől elhunytak holttestét kiviszik.” Ezt írja Domitius, csakhogy ennek köze sincs a költői szándékhoz. Iuvenalis ugyanis azt mondja, hogy e nő egy jobban tanító Locustaként oktatja járatlan tanítványait férjük méregkeveréssel való megölésére, s ennek még nagy híre is van nép körében – minthogy az ő bűnös méregkeverő életviteléről mindenféle igen sokat pletykáltak. Hogy ez így volt, Tacitus is bizonyítja, amikor ezt írja: „Mérget készített Iulius Pollio testőrparancsnok segítségével, aki őrizetben tartotta a méregkeverésért elítélt, bűneiről hírhedt Locustát.” Domitius magyarázatának folytatása – „Minthogy nem vádolják meg őket. Ugyanis úgy gondolják, hogy valamiféle csend támad ...” –, ellentétes a költő szavaival: amikor azt mondja, hogy *per famam*, azt nem hallgatásra és csendre, hanem az egész nép körében hallható szóbeszédre kell vonatkoztatnunk.¹

Mióta Deucalion. (1, 81) Noha e sorok jelentése a következő: a satíráírásnak bőséges témát nyújtanak az emberek hibái, melyek a Deucalion-féle özönvíz után erőre kaptak, a szerkezet mégsem világos. Vajon a következők úgy értendők, ahogy látszólag mindenki érti? Azaz: „amit csak csinálnak (*agunt* annyi, mint *faciunt*) az emberek, vágy, félelem, harag, gyönyör, öröm, ide-oda futkosás, mindaz a mi könyvünk vegyes takarmánya.” De ha a költő a *homines* szót alanyesetben használta, hát nem inkább ezzel a szerkesztéssel élt volna? „Amit csak az emberek tesznek a vágy, félelem, harag és gyönyör miatt, valamint öröm és az ide-oda futkosás miatt, mindaz a mi könyvünk vegyes takarmánya.”

¹ A modern kommentárok Fonzio magyarázatával értenek egyet.

Nam uotum ac timor et perturbationes huiusmodi philosophi farrago et materia sunt, non poetae satyrici. Etenim de animorum affectibus ac passionibus multi ac uarii sunt philosophici libri. Satyricorum uero poetarum est ea postea reprehendere, quae fiant his malarum cupiditatum impulsione. Quare meo iudicio hic potior ordo et sensus est. Farrago nostri libelli est quicquid, id est ad quicquid praepositione subiecta uotum, timor, ira, uoluptas, gaudia, discursus agunt hoc est impellunt homines, ut accusandi casu homines ipsos accipiamus. His enim impulsu perturbationibus animi cum peccemus, erratis nostris tum denique materiam poetis satyricis [16^v] nostra ut carpant uitia, exhibemus. Agere uero pro impellere usitatum est. Virgilius *Reginam Alecto furiis agit undique Bacchi*. Et in quinto. *Pro scelus ecce etiam Troianis matribus actis / Exussit foede puppes*. Silius quoque libro in quarto. *Super ardua ductum / huc egere dei*. Quicquid autem pro ad quicquid praepositione adiecta dictum est. Sic Virgilius in bucolicis. *Qui non risere parentes*, id est ad parentes. *Qui* autem non *cui*, ut perperam scriptum atque impressum est in Maronianis codicibus, legendum esse Quintilianus libro nono de figuris uerborum scribens ostendit his uerbis. *Est figura et in numero, uel cum singulari pluralis subiungitur. Gladio pugnacissima gens Romani. Gens enim ex multis. Vel ex diuerso. Qui non risere parentes, Nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est. Ex illis enim, qui non risere, hic quem non dignata*.

2 farrago et materia *add. Fontius* 3 ac passionibus *add. Fontius*
 13–14 pro impellere] *corr. Fontius pro* interdum impellere significare
 18 dictum est. Sic] *corr. Fontius pro* in usu est. Etenim sic [?] dixit [?] in
 tertia satyra. Transi gymnasia atque audi facinus maioris abollae, pro ad
 gymnasia.

14–15 Verg. *Aen.* 7, 405. 14 furiis] V *stimulis* 15–16 Verg. *Aen.* 5, 793–
 794. 15 pro] V *per* 17 Sil. 4, 75–76. 19 Verg. *Ecl.* 4, 62.
 19 parentes] V *parenti* 23–27 Quint. *Inst.* 9, 3, 8–9.

Ugyanis a vágy, a félelem, és az ilyesféle indulatok a filozófus „takarmánya” és témája, nem a satíráköltőé, minthogy a lélek érzelmeiről és szenvedélyeiről számos különböző filozófiai mű szól. A satíráköltők feladata pedig azon dolgok elmarasztalása, melyek e rossz vágyak ösztönzésére történnek. Ezért megítélésem szerint inkább a következőképp olvasandó és értelmezendő: a könyvünk takarmánya, amire csak – azaz *quicquid* annyi, mint *ad quicquid*, az *ad* előjárószóval kiegészítve – a vágy, a félelem, a harag, a gyönyör, az öröm, a félelem űzi, azaz ráveszi az embereket, így a *homines* szót tárgyesetűnek kell értenünk. Tudniillik, amikor e lelki indulatok ösztönzésére vétkezünk, akkor bűneinkkel végtére is témát szolgáltatunk a satíráköltőknek, hogy a bűneinket ostorozzák.¹ Az *agere* („űz”) szó használata az *impellere* („rávesz”) helyett megszokott. Vergilius: „Allecto bacchusi örüllettel veszi rá az úrnőt.”² Míg az ötödik könyvben: „Ó, micsoda bűn! Íme, rávette a trójai anyákat, felgyújtotta rútul a hajókat.” Silius pedig a negyedik könyvben: „a csúcsokon átvezetve erre vették rá az istenek.” A *quicquid* itt az *ad quicquid* helyett áll az előjárószót elhagyva, ahogy Vergiliusnál a Bukolikában: „akik nem nevettek rá szüleikre”, azaz *parentes* az *ad parentes* helyett.³ A *qui* pedig nem *cuin*ak olvasandó, ahogy a Vergilius-kódexekben szerepel tévesen. Erre Quintilianus mutat rá, aki kilencedik könyvében a szóalakzatok kapcsán ezt írja: „De létezik számmal kapcsolatos alakzat is, amikor egyes számhoz többes kapcsolódik: »A rómaiak a kardforgatásban legharciasabb nép.« A nép ugyanis sokakból áll össze. Vagy fordítva: »Akik nem nevettek rá szüleikre, azt sem istenség az asztalára, sem istennő a nászágyára nem méltatja.« Az ugyanis, akit nem méltatnak erre, azok közül való, akik nem nevettek.”

¹ A hely magyarázatában Fonzio tévedni látszik, vö. GELLÉRFI (2018: 120–121).

² Fonzio ezt és a két következő helyet saját érvelése bizonyítására használja fel – a fordításokat ennek megfelelően, adott esetben a bevett értelmezéstől eltérően közlöm.

³ A 4. ekloga e helye vitatott, a kérdéskört annak összetettsége miatt nem ismertetem – Fonzio az egyik elterjedt értelmezést követi.

Haec Quintilianus. Quem parum aut a Seruio, aut a Tortellio in dictione Vulcanus perspectum esse, pudendum est. Sed et Polytianum, quod longe deterius est, structuram orationis ignorauisse in utilitatem est discentium ostendendum. Is in Miscellaneorum capite undenonagesimo ita scripsit. Et quidem sic ego legerim, sic enarrauerim. Parentes Salonini pueri, de quo nunc agitur, ut sit parentes uocandi casus hunc qui non risere, neque deus mensa dignatus, neque dea cubili. Haec Polytianus. Qui rem per se satis apertam et facilem uerborum nihil ad sententiam aut ordinem attinentium ambagibus obscuram reddidit. Eorum uero carminum sensus et ordo est. Cum dixisset Virgilius. *Incipe parue puer risu cognoscere matrem / Matri longa decem tulerunt fastidia menses*, iterum ad ridendum hortatus ait *Incipe parue puer, qui non risere parentes*, hoc est pueri qui ad parentes non riserunt, nec deus hunc puerum non ridentem ad parentes [17r] dignatus est mensa, nec dea est dignata cubili. Ad parentes autem ridere infantes bonum esse et gratum omen Catullus quoque, unde hoc Virgilius transtulit, in epithalamio Manlii Torquati demonstrat his uersibus. *Torquatus uolo paruulus / Matris e gremio suae / Porrigens teneras manus / Dulce rideat ad patrem.* Nunc sportula primo / limine parua sedet. Merula sic refert. Diuites secreto caenantes aliud opsonium ab eo, quod caenarent, in sportulam, quae in limine constituebatur, coniectum distribui iuebant. Quae sane uerba significant eum existimasse omnes diuites Romae dare consueuisse turbae togatae idest plebi Romanae opsonia uiliora in sportulis ad domorum limina constitutis.

23–24 patrem. [Sed quia suscepti in praesenti[...] operis munus non est in Virgilium scribentium errata detegere, ad Iuvenalem redeamus. Discursus. Georgius Valla [...]] Nunc del. Fontius

13–15 Verg. *Ecl.* 4, 60–61. 15–16 Verg. *Ecl.* 4, 62. 16 parentes]
V parenti 22–23 Cat. 61, 209–212. 24 Juv. 1, 95–96.

Így Quintilianus. Sajnálatos, hogy a Vulcanust említő Servius és Tortellius őt nem veszik tekintetbe.¹ De még ennél is sokkalta rosszabb, hogy Polytianus a beszéd struktúráját hagyja figyelmen kívül, amire rá kell mutatnom, hogy a tanulók hasznára legyenek. A *Miscellanea* 89. caputjában a következőket írja: „S bizony én így olvasnám, így magyaráznám. A szóban forgó gyermek, Saloninus szüleit – minthogy a *parentes* (szülők) szó megszólító esetben van –, akik nem nevettek őrá, sem az isten nem tartja méltónak az asztalára, sem az istennő az ágyára.” Eddig Polytianus, aki az értelmet és a szerkezetet teljesen figyelmen kívül hagyó körülírásával az önmagában eléggé világos és egyszerű tartalmat homályossá teszi. E sorok jelentése és szerkezete a következő: miután Vergilius azt mondta, hogy „kezd el, kisfiú, nevetéssel felismerni anyádat, hosszú fáradságot hozott anyádnak e tíz hónap”, ismét nevetésre biztatva teszi hozzá: „Kezd el, kisfiú. Akik nem nevettek szüleikre...”, azaz a gyermekek, akik nem nevettek rá a szüleikre. Azt a fiút, aki nem nevet rá szüleire, sem az isten nem tartja méltónak asztalára, sem az istennő az ágyára. Hogy jó és kedvező előjel, ha a csecsemők szüleikre ránevetnek, arra Catullus is rámutat Manlius Torquatus nász dalában e sorokkal, ahonnan Vergilius is átvette ezt: „Kívánom, hogy a kicsinyke Torquatus édesanyja öléből gyenge kezeit kinyújtva édesen az apjára nevésszen.”

Most a küszöbön ül a kicsiny *sportula*.² (1, 95–96) Merula így magyarázza. „A külön lakomázó gazdagok megparancsolták, hogy osszanak ki a sajátjuktól eltérő ételt a küszöbre tett *sportulák*ba rakva.” Szavai egyértelműen azt jelentik, hogy szerint minden gazdag rómainak szokása volt a házaik küszöbére helyezett *sportulában* olcsóbb ételeket adni a togás tömegnek, azaz a római népnek.

¹ Serv. Ecl. 4, 62: *sicut Vulcano contigit...*

² A különböző időszakokban eltérő dolgokat jelölő kifejezést pontos magyar megfelelő hiányában nem fordítom. A *sportuláról* összefoglalóan ld. COURTNEY (1980: 104–105).

Ex quo parum scisse arguitur imperantium Caesarum in
 alenda Romana plebe consuetudinem, indignarique
 poetam sportulas in egentium sustentationem institutas a
 ditioribus atque etiam ab iis, qui magistratibus fungantur,
 auare accipi. Datum uero quandoque est epulum, 5
 quandoque etiam congiarium uiritim sub diuersis
 pecuniarum summis togatae plebi, ut donatium
 militibus. Sed haec dabantur rarius. At sportulae et
 frequentius et parcius iis tantum [17^v] qui censi essent,
 quique liberos haberent. Quorum nomina uiritim per 10
 tribus descripta erant, et nominatim singuli ad capiendam
 sportulam uocabantur. Quae quidem sportula etsi
 primum a Claudio in caenis data est et longo post
 tempore a Domitiano quoque ad rectas caenas auctore
 Suetonio reuocata, tamen id rarum et breue ad tempus 15
 fuit, sed haec quadrantum centum, de qua poeta loquitur
 et Martialis persaepe meminit, eum in usum uenit, ut
 apud eos sportulam cum legamus, centum semper
 quadrantes intelligamus. Sunt uero sportae et sportulae et
 sportellae numum receptacula. 20
Quaeque salutato crepitat Concordia nido. Concordiae
 aedem a L. Manlio praetore in Gallia uotam duumui-
 rorum Gnaeus Pupius et Caeso Quintius Flaminius in arcem
 faciendam locauerunt, ut Liuius libro secundo secundi
 Punici belli scribit. 25

17 eum] *corr. Fontius pro a nobis*

21 Juv. 1, 116.

Ebből kiderül, hogy aligha tudja, hogy a szokás szerint az uralkodó császárok élelemmel látták el a római köznépet, s nem érti, hogy a költő azon méltatlankodik, hogy a szegények eltartására bevezetett *sportulát* a gazdagabbak is mohón elfogadják, sőt még azok is, akik valamilyen tisztiséget töltenek be. Tudniillik valahányszor lakomát adtak, a togás nép bizonyos pénzösszegek alatt mindannyiszor fejenként egy *congius*nyit kapott, hasonlóan ahhoz, ahogy a *donativumot* a katonák. De ezeket ritkábban osztották. A *sportulák* pedig hol gyakrabban, hol ritkábban, mindenestre csak azoknak jutottak, akiket censusba vettek, s akiknek volt gyermekük. Mindannyiuk neve *tribusonként* külön fel volt írva, s mindenkit név szerint hívtak a *sportulát* átvenni. Ez a fajta *sportula*, bár először Claudius osztott ilyet lakomáin, majd Suetonius tanúsága szerint jóval később Domitianus visszahozta a szabályos lakomákra,¹ mégis csak ritkán, s rövid ideig létezett. A költő ugyanis itt a száz *quadrans* értékű *sportuláról* beszél,² amit Martialis is gyakran említ,³ s ez annyira megszokottá vált, hogy amikor kettejükénél *sportulát* olvasunk, mindig száz *quadrans*t értünk alatta. A *sporta*, a *sportula* és a *sportella* pedig egyaránt pénzgyűjtő alkalmatosságok.

És Concordia, aki kelepel, mikor üdvözlík fészkrét. (1, 116)

A templom megépítésének helyét, melyet Lucius Manlius praetor Galliában ajánlott fel Concordiának, Gnaeus Papius és Caeso Quintius Flaminius *duumvirek* a fellegrárban jelölték ki, ahogy Livius írja a második pun háborúról szóló második könyvében.⁴

¹ Suet. Dom. 7.

² Ez a száz *quadrans*t említő 120–121 sor alapján egyértelmű – Fonzio magyarázata pedig összhangban van COURTNEY fentebb idézett okfejtésével.

³ Mart. 1, 59; 3, 7; 4, 68; 6, 88; 10, 75.

⁴ Liv. 22, 33.

Concordiae uero sacram ciconiam existimauit antiquitas,
 quod huic aui, ut etiam refert Solinus eximia inest pietas.
 Quod et Petronius Arbiter attestatur hoc carmine. *Ciconia*
etiam grata peregrina hospita / Pietatis cultrix. Mancinellus
 tamen credo nouitate interpretationis impulsus 5
 Polytianum secutus Miscellaneorum capite septimo et
 sexagesimo de cornice intelligi nescio quid cornicatur
 inepte. Nam quae ille ex Heliano affert, nihil magis ad
 Concordiam attinent, quam quae prospexit Faustinae
 Laurentiana numismata allucinantibus oculis. Quanto 10
 melius eruditiusque fuisset, si aliqua auctoritate
 nitendum erat, Ambrosium christianissimum et
 doctissimum uirum in quintum librum Hexameron
 pellegisse. Ex cuius eloquentissimi hominis lectione
 cornicatione reiecta ueritati propius accedens ciconiam 15
 Concordiae tribuisset. Adde huc, quod crepitare
 proprium est ciconiae, quae rostro tantum crepitat cum
 Plinio auctore *sint qui ciconiis non inesse linguas confirmant.*
 Quod etiam expressit Ouidius sexto Metamorphoseon
 libro. [18^r] *Ipsa sibi plaudat crepitante ciconia rostro.* 20
Densissima / lectica. Quae multos contineat, in qua sint
 uxor et filii scribit Merula. Georgius autem Valla ad
 eunuchos refert. Quod nusquam extat. Praestat igitur ad
 comitum et clientium numerum, quibus lectica diuitis
 stipata erat referri. Quod et superior demonstrat uersus. 25
Quid facient comites, et qui subsequitur, uestibulis abeunt
ueteres, lassique clientes.

3–4 et ... cultrix *add. Fontius* 8 magis] *corr. Fontius pro* prorsus
 9–10 quam ... oculis *add. Fontius* 17–20 quae ... libro] *corr. Fontius pro*
 Ouidius sexto libro Metamorphoseon 22–23 Georgius ... extat *add.*
Fontius 23 Praestat igitur] *corr. Fontius pro* Sed praestat

3–4 Petr. 55, 6. 4 pietatis cultrix] **Pet** pietaticultrix 18 Plin. *Nat.* 10, 62.
 18 sint] **PIN** sunt 18 linguas] **PIN** linguam 20 Ov. *Met.* 6, 97.
 21 Juv. 1. 120–121. 26 Juv. 1, 119. 26–27 Juv. 1, 132.

Concordia szent állatának pedig a gólyát tartotta az antikvitás, mivel ebben a madárban, ahogy arra Solinus is utal, rendkívüli *pietas* lakozik,¹ amit Petronius Arbiter is tanúsít e verssorokkal: „A gólya is kedves idegen vendég, a *pietas* ápolója.” Mancinellus, tán a magyarázat újdonságától megindítva, mégis arról károg valamit oktanul Polytianus *Miscellaneá*jának 67. *caput*ját követve, hogy ennek értelme a varjúval kapcsolatos. Ám amiket utóbbi Helianustól felhoz,² azok semmivel sem vonatkoznak jobban Concordiára, mint Faustina pénzérmei, melyeket hagymázás tekintettel vett szemügyre Laurentiusnál.³ Mennyivel jobb s tudós emberhez illőbb lett volna valamiféle tekintélyre támaszkodni, s végigolvasni Ambrust, a legkeresztényibb és legműveltebb férfit egészen a *Hexaameron* ötödik könyvéig.⁴ E legékesebben szóló férfi olvasásával az igazsághoz közelebb jutva a károgást elvethette, s a gólyát Concordiának tulajdoníthatta volna.⁵ Vedd hozzá ehhez, hogy a kelepelés a gólya sajátja, mely csupán a csőrével kelepel, ahogy az Pliniusnál olvasható: „vannak, akik bizonyíthatják, hogy a gólyáknak nincs nyelvük.” Ovidius is ezt fejezi ki a *Metamorphoses* hatodik könyvében: „s gólyaként kelepelő csőrrel tapsol magának.” Legsűrűbb hordszék. (1, 120–121) „Amiben sokan vannak, amiben benne van az asszony és a gyerekek is” – írja Merula, Georgius Valla pedig eunuchokra vonatkoztatja, ami viszont sehol nincs ott a szövegben. Bizonyos tehát, hogy a követők és *cliensek* számára utal, akik a gazdag hordszékét körülveszik.⁶ Ezt igazolja egy fentebbi sor is: „mit tegyenek a követők.” És egy ezt követő is: „távoznak a bejárattól az öreg és megfáradt *cliensek*.”

¹ Solin. 40, 25–26.

² Ael. *Nat.* 3, 9; Poliziano latinul idézi.

³ Lorenzo Medici. Polizianónál a következő olvasható az említett helyen: *Sed et in nomismatis aureis duobus Faustinae Augustue, manifestam prorsus imagunculam nuper mihi Laurentius Medices ostendit, cum titulo ipso concordiae.*

⁴ Fonizio itt a *Hexaameron* 5, 16-ra céloz.

⁵ Ezt a modern magyarázók szerint is helyesen tette volna.

⁶ FERGUSON és BRAUND „hordszékek sűrű hadaként” értelmezik.

Quanquam longissima caenae / spes. Idest licet hi non
 multum habeant apud se quod caenent, tamen non
 patiuntur diuitum mensam expectare. Haec Georgius
 Valla. Quibus statim subiungit. *Caules miseris atque ignis*
emendus, deest, spes homini haec manet. Quibus duobus 5
 in locis, duplex est error. Primus in sensu, secundus etiam
 in uerborum ordine. Sic enim legendus poeta est. Clientes
 ueteres et lassi abeunt a uestibulis et deponunt uota
 caenae quanquam longissima. O uanas hominum spes.
 Caulis atque ignis ipsis miseris emendus in caenam est. 10
 Interea uero temporis horum rex uorabit optima siluarum
 et pelagi et uacuis in toris ipse solus tantummodo iacebit.
 Qua uera quidem et facili structura uerborum et magnam
 commiserationem mouet erga clientes et non minorem
 indignationem in ingratum, diuitemque patronum. In 15
 primis autem miseratio est a loco. Etenim cum domum
 usque regem suum reduxerint, ab ipsis etiam uestibulis
 dimittuntur. Tum ab aetate, quia ueteres. Mox a longo per
 urbem discursu, unde fessi. Deinde ab eo loco, qui dicitur
 praeter spem, cum uota etiam longissima caenae frustrata 20
 sint. Postremo a uictus genere, cum caulis miseris atque
 ignis emendus sit. In ipsum uero patronum et ab
 opsoniorum genere indignatur, cum ei optima terrae [18^v]
 ac maris parata sunt, et a tempore, quando lassi clientes
 maxime cibandi sunt, et a modo et gula, cum non mandet 25
 sed deuoret, et ab auaritia simul atque superbia, cum et
 regem appellet et solus caenet.

Bár az evés reménye a lehető leghosszabb. (1, 133–134) „Az az noha nem sok van náluk, amit megehetnének, mégsem tűrik, hogy a gazdagok asztalára várjanak.” Így Georgius Valla, s ehhez tüstént hozzászól: „»A szegények által megvásárlandó káposzta és tüzelő« hiányzik, e remény megmarad az embernek.” E két hellyel kapcsolatban kétszer téved. Egyrészt értelmileg, másrészt pedig a szerkezetet tekintve.¹ A költő szavait ugyanis így kell érteni: az öreg és megfáradt *cliensek* elmennek a bejárattól és lemondanak a mégoly régóta kívánt lakomáról is. Ó, hiábavaló emberi remények! Ezeknek a szerencsétleneknek maguknak kell megvenni a káposztát és a tüzelőt az étkezéshez.² Mindeközben uruk az erdők s a tenger legfinomabb falatjait fogja felfalni, s csak egyedül ő fekszik majd az üres heverőn. Ez a szavak valódi, könnyen megérthető jelentése: ezzel nagy szánakozást ébreszt a *cliensek* iránt, s nem kisebb felháborodást a hálátlan gazdag patrónus iránt. A szánakozás elsősorban a helyszín miatt támad, tudniillik miután egészen hazáig kísérték „királyukat”, épp a bejárattól küldik őket haza. Aztán a koruk miatt is, hiszen öregek. Majd a városon keresztülvezető hosszú út miatt, amitől kifáradtak, és a *spes* („remény”) melletti szavak miatt, mivel a hosszú vágyakozás a lakomára hiábavaló. Végül pedig az étel fajtája miatt, mivel a szegényeknek káposztát és tüzelőt kell venniük. A patrónussal kapcsolatban részint az étel fajtája miatt méltatlankodik, mivel a legjobb falatokat kapja szárazföldről s tengerről, aztán az idő miatt, mivel leginkább ekkor kellene a kimerült *clienseknek* enni adni, a mértéktelenség s a torkosság miatt, hiszen nem rágja, hanem elnyeli az ételt, valamint a fukarsághoz társuló gőgösség miatt, hiszen a költő királynak nevezi őt, aki egyedül eszik.

¹ Valla félreérti a helyet, Fonzio joggal cáfolja szavait.

² Fonzio a ma elfogadottól eltérő központosítás alapján értelmez.

Quae omnia diligenter considerata atque perspecta hos comites et clientes per urbem suo cum patrono ac rege discurrense et spe caenae frustratos esse demonstrant alio sensu et ordine quam a Georgio Valla relatum sit. Quod autem scribit Domitius, quod Domitianus nondum sustulerat sportulas et rectam caenam dari iusserat clientibus perinde accipit ac si patroni iussi sint id suis exhibere clientibus. Qua quidem in re et ipse et eum secuti decepti sunt. Ab imperatoribus enim ex publico dabatur ad plebem Romanam sustentandam non a patronis aut aliis priuatis uiris ut supra demonstratum est.

Crudum pauonem. Merula statim assumpto cibo balneum ingredi solitos ueteres putat, neque Iuuenalem, neque Columellam, neque Plinium, quos adducit, intelligens. Etenim hi non statim post cibum, ut bene concoqueretur, in balneum iri scribunt, sed propterea ut cruditas stomachi decoqueretur. Lauari autem sudareque ante quam cibus capiatur et usus docet et ualitudinis ratio.

Intestata senectus. Quia nihil habent quod relinquunt, interpretatur Domitius. Sed ad repentinam mortem quae spatio testamenti condendi careat, praestat referri. Quod ipsemet poeta expressit dicens. *Hinc subitae mortes.*

4–12 Quod ... est *add. Fontius*

13 Juv. 1, 143. 21 Juv. 1, 144. 24–25 Juv. 1, 144.

Ha mindezt alaposan megfigyeljük és átgondoljuk, látható, hogy e követők és *cliensek* a városon keresztül futkosnak patrónusukkal mint királyukkal, s csalódnak a lakoma reményében – más értelemben, s más szerkesztésben, mint amire Georgius Valla vonatkoztatta. Amikor pedig Domitianus azt írja, hogy Domitianus még nem szüntette meg a *sportulákat*, és szabályos lakomákat adatott a *clienseknek*, azt úgy érti, mintha a patrónusoknak parancsba lett volna adva, hogy ezt biztosítsák saját *clienseik* számára. Ebben a dologban pedig ő is, és az őt követők is tévednek. Ezt ugyanis a császárok közpénzből biztosították a római nép eltartására, s nem a patrónusok vagy más magánszemélyek adták, ahogy azt fentebb bemutattam.

Az emésztetlen pávát. (1, 143) Merula arra gondol, hogy a régiek tüstént az étel elfogyasztása után a fürdőbe szoktak menni, de nem érti meg se Iuvenalist, se Columellát, se Pliniust,¹ akiket felhoz. Hiszen ők nem azt írják, hogy közvetlenül evés után a jó emésztés miatt a fürdőbe kell menni, hanem azért kell odamenni, hogy a gyomor terhelése enyhüljön. Az étel elfogyasztása előtti fürdést és iz-zadást pedig a szokások és az egészségügyi megfontolások is javasolják.

A végrendelet nélküli öregség. (1, 144) „Mivel nincs semmijük, amit hátrahagyhatnának” – magyarázza Domitianus. Pedig úgy tűnik, inkább a hirtelen halálra utal, mely nem hagy időt a végrendelet elkészítésére. Ezt fejezi ki maga a költő is, amikor így szól: „Ezért a hirtelen halálozások.”²

¹ Col. pr. 16. és Plin. Nat. 29, 26.

² A Iuvenalis-idézet önmagában is kellőképp cáfolja Calderinit.

Galeatum. A galea. Et est nomen simile participio, ut scribit Merula deceptus Diomedis in primo Prisciani libro octauo et Seruii in sextum Aeneidos lectione, non participium esse galeatum, sed nomen absque uerbi origine describentium. At Hircius in quinto commentario 5 de bello Africo participii huius utitur uerbo. *Itaque inquiens cum procul hostis conspici posset, milites in campo iubet galeari et ad eam pugnam parari.* Cinna quoque in epigrammatis Nonio Marcello attestante ait. *Miseras audet galeare puellas.* Quoniam igitur ut clypeare ita etiam 10 galeare dixerunt ueteres, galeatus non simile participio nomen est, sed participium.

2 Diomedis in primo *add. Fontius* 3 octauo] *corr. Fontius pro nono*

5 Hircius [sive Oppius, ut quidam malunt] in quinto *del. Fontius*

1 Juv. 1, 169. 6–8 *Bell. Afr.* 12, 3. 8 ad eam pugnam] *Cae* ad pugnam
9–10 *Cinn.* 12.

Sisakot öltve. (1, 169) „A *galea* (sisak) szóból. Még hozzá ez egy *participium*hoz hasonló névszó”, ahogy Merula írja, akit rászédett, amit Diomedes első és Priscianus nyolcadik könyvében olvasott, valamint Servius magyarázata az *Aeneis* hatodik könyvéhez,¹ miszerint nem *participium* a *galeatus*, hanem igei eredet nélküli melléknév. Csakhogy Hirtius az ötödik, az afrikai háborúról írott *commentarius*ban használja az e *participium*hoz tartozó igét, még hozzá így: „miután már messziről látni lehetett az ellenséget, a katonáinak parancsba adta a mezőn, hogy öltse-
nek sisakot, s készüljenek a harcra.” Cinna pedig Nonius Marcellus tanúsága szerint ezt mondja epigrammaiban: „Szegény lányokat fel merészeli sisakozni.” Minekutána a „felpajzsozni” (*clypeare*) igéhez hasonlóan a „felsisakozni” (*galeare*) igét is használták a régiek, a *galeatus* nem *participium*hoz hasonló névszó, hanem egyszerűen *participium*.²

¹ Diom. (G.L.) 1, 402; Prisc. *Inst.* (G.L.) 2, 562; Serv. *Aen.* 6, 104.

² Az idézetek kellőképpen alátámasztják Fonzio állítását.

[19^r] *In Secundam Satyram Iuuenalis*

Inter Socraticos notissima fossa cinaedos. Omissis Domitii, Merulaeque ac Vallae opinionibus, Socrates in eo Platonis dialogo, qui ἐρασταὶ ἢ περὶ φιλοσοφίας, idest amatores uel de philosophia inscribitur, in Ludum Dionysii grammatici, qui magister Platonis fuit, uenisse scribitur, cumque adolescentulis, quos amatores consecrati fuerant, colloqui. Hinc igitur assumpta aetatis occasione Iuuenalis hunc, qui uerbo turpia detestetur, re uero sit turpis atque obscenus inter Socraticos cinaedos esse refert notissimam fossam, in quam tanquam in uitiorum et intemperantiae gurgitem, praetextu et specie grauitatis praecipites trahit adolescentes, diuerso tamen a Socrate modo. Ille enim inter suos, quos ob aetatem poeta cinaedos uocat, exemplum uirtutis fuit atque modestiae. Notissimam quoque fossam notissimum ipsum pathicum possumus qui fodiat accipere.

Clunem agitant. Aut in reprehendendo uitia clunem agitant, aut in rem turpem expressit, ut ait Merula. Prima sed interpretatio falsa est. Etenim rei turpis necessaria est expressio. Nam agitare clunem reprehensionem non conuenit, et de libidinis incontinentia poeta loquitur. Quod statim planius expressit dicens. *Ego te ceuentem Sexte uerebor.* Quanquam in hoc quoque idem Merula aberrauit ita scribens. Ceuere est clunem agitare, qui gestus adulantium est proprius. Sic Persius. *An Romule ceues.* Non enim ceuere est clunem adulando agitare, sed molliter clunes [19^v] mouere est dum cinaedi muliebria patiuntur.

2–3 Socrates ... dialogo] *corr. Fontius pro* Veritas ita se habet. Cum in omnibus \fere/ libros Platonis Socrates cum adolescentibus inducatur, in eo tamen 15–16 Notissimam ... accipere *add. Fontius* 19 est. [[Haec enim non [...] reprehensionis quae agitatione clunium]] Etenim *del. Fontius* 26 non enim] *corr. Fontius pro* texto illegibili 26 est ... sed *add. Fontius*

Iuvenalis második satírájához

A férfiakkal háló szókratikusok közt a legismertebb lyuk. (2, 10) Mellőzvéen Domitius, Merula és Valla véleményét: Socrates az *Erastai é peri philosophias*, azaz „Szeretők, avagy a filozófiáról” című platóni dialógusban elmegy Platón tanára, Dionysios grammatikus iskolájába, és az ifjakkal beszélget, akik nyomában járnak a szeretők.¹ Ez alapján Iuvenalis a koruk adta lehetőséggel élve azt, aki szavaival tiltakozik a rút dolgok ellen, valójában viszont maga is rút és erkölcstelen, a férfiakkal háló szókratikusok közt a legismertebb lyuknak nevezi, melybe, mintegy a bűnök és a mértéktelenség örvényébe, a komolyság ürügyével és látszatával hanyatt-homlok húzza az ifjakat, de mégis máshogy, mint Sókratész. Ő ugyanis a sajátjai közt, akiket a költő életkoruk miatt *cinaedus*nak (azaz „férfival hálónak”) nevez, az erény és a mértékletesség példája volt. A legismertebb lyukat a legismertebb befogadó félnek – azaz, akit meghágnak – érthetjük.²

Rázza hátsóját. (2, 21) „Vagy a bűnök elmarasztalása közben rázza hátsóját, vagy rút dologra dülleszti ki” – ahogy Merula mondja. Ám az első magyarázat téves, hiszen ez valami rút dolgot kell, hogy jelentsen. Ugyanis a fenék rázása nem illik az elmarasztaláshoz, s a költő a nemi vágy mértéktelenségéről beszél, amit rögtön egyértelműbben is kifejez:³ „Téged tiszteljelek, Sextus, aki rázod a feneked?” Sőt, Merula ezt illetően is téved, amikor azt írja: „A *cevere* jelentése a feneket rázni, amely a hízelgőkre jellemző mozgás. Így Persius: »Romulus, vajon rázod a feneked?«” A *cevere* jelentése ugyanis nem „hízelegve a feneket rázni”, hanem „a farpofákat nőiesen mozgatni”, miközben a magát egy másik férfinak odaadó férfi intim testtájit gyötrik.

¹ Plat. *Am.* 132a

² A *fossát* mint obszcén metaforát ld. ADAMS (1982: 85–86).

³ A kifejezés valóban a szexualitással kapcsolatos, Fonzióknak ebben éppúgy igaza van, mint a következőkben a *cevere* jelentését illetően.

In qua significatione Persius posuit, *An Romule ceues* inquiens tanquam de uirilitate Romuli dubitaret Catullum imitatus dicentem. *Cinaede Romule haec uidebis et feres.*

Qualis erat nuper tragico pollutus adulter / concubitu.

Georgius Valla Probum secutus Claudium reprimi 5
existimat ita perplexis et secum pugnantibus uerbis, ut
difficilius sit, eorum structuram cognoscere, quam quae
non probes, refellere. Tribus uero de causis ita sentit. Et
propter tot abortiuos, et propter offas patruo similes, et
propter leges amaras ab eo reuocatas. Sed Iuliam 10
Agrippinam frequenter abortum appetiisse postquam
Claudio nupsit commentitum est. Id enim nusquam apud
quemquam ueterum scriptum est. Neque uero etiam
simile ueri est Agrippinam id facere uoluisse, cum
naturalis matrum amore in filios, tum quia noua sobole 15
arctius sibi Claudium deuinxisset, tum uel maxime quod
sibi certiora in omnem euentum praesidia filiis ex eo
susceptis, uel uiuo, uel mortuo Claudio comparasset. At
contra de Iulia Titi filia Plinius ad Cornelium Minutianum
libro quarto epistolarum in Domitianum inuectus ita 20
scribit. *Nec minore scelere quam quod ulcisci uidebatur,*
absentem inauditamque damnauit incesti, cum ipse fratris
filiam incesto non polluisset solum uerum etiam occidisset.
Nam uidua abortu periit.

12 commentitum] *corr. ed. pro commentitium* 17 sibi *add. Fontius*

1 Pers. 1, 87. 3 Cat. 29, 9. 3 haec] **Cat** hoc 4 Juv. 2, 29–30.
21–24 Plin. Ep. 4, 11, 6.

Persius a következő jelentésben használja: „Romulus, vajon rázod a feneked?” – azaz mintegy kételkedik Romulus férfiasságában Catullust utánózva, aki ezt mondja: „Hímringyó Romulus, ezt látod és tűröd.”¹

Amilyen a nemrég tragikus együttválásban bemocskolt házasságtörő volt. (2, 29–30) Georgius Valla Probus nyomán úgy véli, hogy e szavak Claudiuszt becsmérlik, ám ezt annyira homályos és magukkal viaskodó szavakkal írja le, hogy nehezebb azok struktúráját megérteni, mint megcáfolni, amit nem tartasz helyesnek. Valla három okból gondolja így: egyrészt a megannyi magzatelhajtó szer, másrészt a nagybátyjára hasonlító darabkák, harmadrészt pedig az általa felélesztett keserű törvények említése miatt.² Am az, hogy Iulia Agrippina gyakran fordult magzatelhajtáshoz, miután Claudiuszhoz ment, koholmány, ugyanis ez senkinél nincs leírva a régiek közül. S nem is valószínű, hogy ezt akarta volna tenni Agrippina, egyrészt a gyermekek iránti természetes anyai szeretete miatt, másrészt azért, mert egy új sarjjal szorosabban magához köthette Claudiuszt, harmadrészt és leginkább pedig azért, mert így biztosabb oltalmat nyerhet magának minden eshetőségre, miután gyermekeit amaz felvállalta, akár él még Claudius, akár nem. Plinius ezzel szemben leveleinek negyedik könyvében Domitianust támadva így ír Iuliáról, Titus lányáról Cornelius Minutianushoz: „Nem kisebb bünt követve el, mint amit megbosszulni látszott, távollétében és kihallgatás nélkül ítélte el incesztusért, miközben ő maga vérfertőző viszonyban nem csupán beszenyezte, de el is veszejtette fivére lányát, hiszen az özvegyként magzatelhajtásba halt bele.”

¹ A mondat a mérvadó Catullus-kiadásokban kérdő.

² Juv. 2, 30–33: „Aki felélesztette a keserű törvényeket, melyek mindenki, még Mars és Venus számára is rémisztőek voltak, miközben Iulia oly sok magzatelhajtó szerrel teli méhe kinyílt, s nagybátyjára emlékeztető darabkákat ontott magából.”

Sed et Suetonius idem ostendit his uerbis. *Fratris filiam adhuc uirginem oblatam in matrimonium sibi cum deuinctus Domitiae nuptiis pertinacissime recusasset, non multo post alii collocatam ultro corripit, et quidem uiuo etiam tum Tito, mox patre ac uiro orbatam ardentissime [20^r] palamque dilexit, ut etiam causa mortis extiterit coactae conceptum a se abigere.* His grauissimis auctoribus uides Iuliam Titi filiam Domitiani neptem ex patruo grauidam abortum edidisse, nihil autem tale in Agrippina quemquam ueterum rettulisse. Quare non Claudium, sed Domitianum, quae prima est susceptae refutationis pars, nunc a poeta carpi debemus accipere. Verum enimuero quod ad offas patruo similes pertinet ita Valla scribit. Quoniam constat Claudium eo usque deformem fuisse, ut *mater Antonia portentum eum hominis dictitaret, nec absolutum a natura sed tantum incoatum, ac siquem socordiae arguebat, stultiorem aiebat filio suo.* Haec sane uerba praeter rem sunt posita. Abortus enim nondum ea liniamenta oris et corporis habere potest, ut aliquem representet et referat. Vnde etiam recte uocauit offas, quae sunt informes. Ergo non patruo similes dixit, quod offae illae forma et aspectu essent persimiles, sed quia si ad maturitatem partus et deinde ad aetatem debitam peruenissent, Domitiano patruo similes extitissent. Quanquam ex Antoniae uerbis apud Suetonium, unde ea Valla transtulit, apparet, non ad deformitatem corporis, sed ad ingenium et mores id Antoniae dictum referri. Non enim informis, sed formosus et decens fuit Claudius eodem Suetonio sic scribente. *Auctoritas, dignitasque formae non defuit uel stanti uel sedenti ac praecipue quiescenti. Nam et prolixo nec exili corpore erat et specie canitieque pulchra opimis ceruicibus.*

25 Valla add. *Fontius*

1–6 Suet. *Dom.* 22. 4 ultro corripit] S corripit ultro 14–17 Suet. *Cl.* 3. 15 dictitaret] S dictitabat 16 arguebat] S argueret 29–31 Suet. *Cl.* 30. 29 uel stanti] Su ei uerum stanti

Sőt ezt Suetonius is bizonyítja e szavakkal: „Bár bátyja szűz leányát házasságra ajánlották neki, őt újra és újra visszautasította, mivel ekkor Domitia rabja volt. Nem sokkal később viszont, mikor már más felesége volt, mégis elcsábította, pedig ekkor még Titus is élt, majd amikor az asszony már apját és férjét is elveszítette, nyíltan és igen hevesen szerette. Halálát is ő okozta, amikor arra kényszerítette, hogy elvetesse tőle fogant magzatát.” Igen komoly szerzőknél láthatjuk tehát, hogy Iulia – Titus lánya, Domitianus unokahúga – nagybátyjától teherbe esve abortuszhoz folyamodott, Agrippináról viszont senki sem ír ilyet a régiek közül. Ezért el kell fogadnunk, hogy nem Claudius, hanem Domitianust becsmérli a költő, ez a most bemutatott cáfolat első része. Arról pedig, ami a nagybátyjukhoz hasonló magzatdarabkákra vonatkozik, Valla így ír: „Minthogy tény, hogy Claudius annyira torz volt, hogy »anyja, Antonia azt mondogatta, hogy emberi szörnyeteg, akit a természet nem fejezett be, csak elkezdett, és ha valakit ostobasága miatt dorgált, butábbnak nevezte saját fiánál.«” E szavak éppen a lényeg fölött siklanak el. A meg nem született magzat ugyanis még nem mutathatja az arc és a test jellegzetességeit, hogy valakire emlékeztessen és hasonlítson. Ezért joggal nevezi *offának*, azaz „darabkának” ezeket, hisz alaktalanok. Tehát nem azért nevezi őket nagybátyjukhoz hasonlóknak, mert ezek a darabkák arcra és külsőre hasonlítanak rá, hanem mert ha megszülettek volna, majd elérték volna a kellő életkort, nagybátyjukra, Domitianusra hasonlítottak volna. Ámbár Suetoniusnál, ahonnan Valla ezeket átvette, Antonia szavaiból úgy tűnik, hogy nem teste csúfságára, hanem elméjére és erkölceire vonatkozik, amit Antonia mondott. Ugyanis Claudius nem csúf, hanem szép és kellemes külsejű ember volt, ahogy szintén Suetonius írja: „Külleme nem nélkülözte a tekintélyt és a méltóságot, akár állt, akár ült, s különösképp ha heverőjén pihent. Hatalmas volt, s nem sovány, ősz haja és telt nyaka szép látványt nyújtott.”

Reliquum est, ut amaras leges adulterisque timendas ad Claudium non referri aperiamus. Nam quod Tacitum scribentem adducit matrimonii sui ignarum munia censoria usurpasse, theatralemque populi lasciuia seueris edictis increpuisse, nihil ad amaras leges de adulteriis [20^v] et ipsi etiam Marti, Venerique timendas pertinet. Nihil enim simile adulteria et promiscua patrum et plebis spectandi ludos in theatri licentia in se habent. Neque uero eo tempore quo theatralem increpuit licentiam Claudius Agrippinam adhuc duxerat in uxorem, uiua Messalina. At contra Domitianus auctore Suetonio suscepta morum correctione *probrosis feminis lecticae usum ademit, iusque capiendi legata, hereditatesque, et quosdam ex utroque ordine lege Scantinia condemnauit, et incesta Vestalium uirginum uarie ac seuerè coercuit*. Et castrari mares uetuit. Et ut Martialis aperte monstrat legem Iuliam de adulteriis renouauit. Vt *nec spado iam nec moechus erit te praeside quisquam* ad Domitianum scribens libro sexto et *Iulia lex populis ex quo Faustine renata est / Atque intrare domos iussa pudicitia*. Huc accedit, quod cum tragico pollutus adulter concubitu is dicatur, nulla ratione Claudius intelligitur duabus de causis. Primum, quod adulter non est, qui cum legitima coit uxore. At Claudius Agrippinam post Messalinae interitum legitimis sibi nuptiis ex senatus consulto factis copulauit. Deinde quod Claudii concubitus qui lege, qui iure, qui auspicato factus est, non est tragicus appellandus.

12–13 Suet. Dom. 8. 14 Suet. Dom. 8. 15 Suet. Dom. 8. 15–16 Suet. Dom. 7. 17–18 Mart. 6, 2, 5. 19–20 Mart. 6, 7, 1–2.

Hátra van még, hogy bemutassuk, hogy a keserű, a házasságtörők számára rémisztő törvények sem Claudiusra utalnak. Ugyanis amit Valla Tacitustól felhoz, aki azt írja, hogy a cenzori feladatokkal elfoglalt, saját házasságáról mit sem tudó Claudius szigorú rendeletekkel róttta meg a nép színházi erkölcstelenségét,¹ egyáltalán nem a házasságtörésről szóló keserű, még maga Mars és Venus számára is félelmetes törvényekre vonatkozik. Ugyanis semmi a házasságtöréshez vagy a többpartnerűséghez hasonló nincs a színházban játékokat néző atyák és közemberek szabadosságában. Ráadásul abban az időben, amikor Claudius megróttta a színházi szabadosságot, még nem vette el Agrippinát, hiszen Messalina még élt. Domitianus ellenben Suetonius tanúsága szerint az erkölcsök javítását felvállalva a „rossz hírbe keveredett nőktől megvonta a gyaloghintó használatának, valamint a hagyaték vagy örökség elfogadásának jogát”, továbbá „mindkét rendből elítélt egyeseket a Scantinius-féle törvény alapján”, „a Vesta-szüzek incestusait² változatos és szigorú módon büntette”, és „megtiltotta a férfiak kiherélését.” Ezenfelül, ahogy Martialis egyértelműen megmutatja, újra életbe léptette a *lex Iulia de adulteriis*. Így „nem lesz sem herélt, sem csábító senki, míg te oltalmazol”, írja Domitianushoz a hatodik könyvben, továbbá „mióta a lex Iulia újjászületett a nép számára, Faustinus, s parancsba lett adva, hogy a szemérem térjen be házainkba.” Ehhez hozzájön, hogy amikor Iuvenalis azt mondja, hogy e házasságtörő tragikus együttthalásban mocskolódott be, két okból sem vonatkozhat Claudiusra. Egyrészt mivel nem házasságtörő, aki hites feleségével hál, és Claudius Agrippinát Messalina halála után törvényes, a szenátus határozatából megtartott menyegzőn vette el. Másrészt Claudius együttthalása, mely törvényesen, jogosan, az előjeleknek megfelelően történt, nem nevezhető tragikusnak.³

¹ Tac. *Ann.* 11, 13.

² A Vesta-papnők szüzességi fogadalmának megszegését az *incestus* („tisztátalanság”) megnevezéssel illették.

³ Fonzio levezetése teljes mértékben megfelel a modern magyarázatoknak.

Scantinia. Sestertium decem milium mulctam esse in pedicones, ut Valla scribit magnitudine mulctae uix magnis principibus ac regibus persoluendae haud simile ueri est. Quare decem milium numum ingenui stupratori poena potius constituta est. Quod Quintilianus libro quar- 5 to de narratione scribens uidetur ostendere.

Horrida quale facit residens in codice pellex. Hunc locum non attigissem, nisi quidam litterator ad Philomelam rettulisset, non aduertens generale pellicum dictum esse, quae annis rugisque accedentibus ab amatoribus desertae 10 lanam dum trahunt, aut texunt codici insidentes uictum quaerunt. Vnde etiam inquit Propertius [21^r] *Codicis immundi uincula sentit anus*. De Philomela uero accipi non debere praeterque quod nimis antiqua est fabula et nullo certo proposito accersita, illud nos satis monere potest, 15 quod horrida dixit, quod aetati et formae regiae puellae non conuenit, cum sit proprium egentium lanamque trahentium uetularum, et quod facit praesenti in tempore non fecit in praeterito scripsit. Quod utique scripsisset, si ad Philomelam respexisset. 20

Solo / liberto. Neque uero etiam hunc locum superioribus addidissem, nisi soli tanquam adiectiuum esset nomen legi a quibusdam intellexissem. Quibus sane obstat scriptura codicum antiquiorum Solo habentium, quod proprium est liberti nomen. 25

1 appellandus. [Hirsuto spirant opobalsama collo. Hoc loco significat sudant vel redolent Valla scribit. Ego uero] Scantinia. del. Fontius 3–6 simile ... ostendere] corr. Fontius pro texto illegibili 10 que add. Fontius 24–25 quod proprium est liberti nomen] corr. Fontius pro Ac nequis miretur id proprium nomen esse viri, Cornelius quoque Tacitus Soli Mnesteris histrionis paulo ante Messalinae mortem meminit.

Scantinia (2, 44) Valla azt írja, hogy tízmillió sestertiusra büntették a más férfiakat ágyba vivő férfiakat, ám ez nem valószínű, hiszen ezt még a nagy *princeps*ek és királyok is alig tudnák kifizetni. Ezért egy szabad ember megrontójának büntetését inkább tízezer sestertiusban állapíthatták meg, ahogy az Quintilianusnál is látható, amikor a *narratió*ról ír a negyedik könyvben.¹

Amilyet tuskón ülve készít a rút ágyas. (2, 57) Nem is érinteném e helyet, ha valamely tudós nem vonatkoztatta volna Philomelára, mivel nem vette észre, hogy általánosságban az ágyasokról van szó, akik éveik és ráncaik gyarapodtával, szeretőik által elhagyatva egy tuskón ülve fonnak és szőnek, s így keresik meg a betevőt. Ezért is mondja Propertius: „A koszos tuskó kötelékét érzi az anyó.” Arra, hogy nem Philomelát kell ideértenünk – amellet, hogy túl régi a mese, s semmilyen megbízható érv nem támasztja alá ezt – kellőképpen inthet minket az is, hogy a *horrida* szót használja, ami nem felel meg a királyi születésű lány szépségének és korának, mivel a nélkülözőkhöz és az öreg gypajufonókhoz illik, továbbá az is, hogy a *facit* jelen idejű igealakot használta, s nem a múltra vonatkozó *fecit* alakot. Pedig ha Philomelára gondolt volna, mindenképpen utóbbit használta volna.²

Solus szabadosnak.³ (2, 58–59) Ezt a helyet sem tettem volna a többihez, ha nem vettem volna észre, hogy itt egyesek *sol*i alakot olvasnak, mintha jelző lenne. Kellően cáfolja őket a *Solo* szót tartalmazó régi kódexek szövege, ami a szabados tulajdonneve.

¹ Quintilianus (*Inst.* 4, 2, 69) valóban igazolja, hogy nem tízezer *sestertium* (azaz tízezerszer ezer *sestertius*), hanem tízezer *nummus* (érme, azaz *sestertius*) a bírság összege – ld. még a bevezetőt.

² Utóbbi érv nem állja meg a helyét, viszont valóban nem gondolhatunk itt Philomelára. FERGUSON Antiopére vonatkoztatja a helyet, a lehetőséget BRAUND is említi, COURTNEY viszont egyértelműen elveti. Calderini szintén említi e nézetet – de nem fogadja el.

³ A *solo* szót a modern értelmezőktől eltérően Fonizio tulajdonnévnek tekinti, a fordítás ennek megfelelően – abban viszont feltétlenül igaza van, hogy az autentikus olvasat a *solo* ezen a helyen.

Quae dormit tertia. Tanta erupit aeuo nostro ingeniorum
 peruersitas, ut non desint, qui Probo assentientes hoc in
 loco Tertiam feminae nomen existiment, non
 considerantes nulla id ratione fieri posse, quando sit
 ordinis, non mulieris nomen. Quoniam quae tertia 5
 dormiet drauco et marito in eodem lecto cubantibus, si
 uiri sui incontinentiam, nefandamque libidinem pertulerit
 neque detexerit, multis ab eo ditescet acceptis muneribus.
 Neque uero me praeterit in M. Bruti matrem Seruiliam,
 cum a Caesare bona ciuium subhastante parua pecunia 10
 pretiosum fundum emisset, illud Ciceronis dictum.
*Equidem quo melius emptum sciatis, comparauit Seruilia hunc
 fundum tertia deducta.* Erat autem Seruiliae filia Tertia
 Iunia C. Cassii uxor. In quam pariter atque in Seruiliam
 matrem moechabatur dictator Caesar. Sed ea nihil ad 15
 poetae propositum attinet.

Cretice. Inuehitur in Metellum Creticum eum qui uicit
 Cretenses, ut Valla Georgius refert auctore Probo. At si
 [21^v] Probum iam nimium saepe nugas et inania uerba
 iactantem uidet, quid eius tam crebro stolidi refert dicta? 20
 Nam cum in uiuum haec hominem poeta scripserit, quid
 Metellum Creticum illum tot ante saecula uita functum
 rettulit? At quod sequitur suum ac proprium, non est
 silentio transeundum.

1 Tanta [[praeterea]] erupit *del. Fontius* 1–2 ingeniorum [[grammaticorum]]
 peruersitas *del. Fontius* 2 Probo assentientes *add. Fontius* 18 si
 [[fabul[...]] hanc] *del. Fontius*

1 Juv 2, 60. 12–13 Macr. Sat. 2, 3, 7. 17 Juv. 2, 67.

Aki harmadikként alszik. (2, 60) A tehetség olyannyira kifacsarodott korunkban, hogy még olyanok is vannak,¹ akik Probusszal egyetértve ezen a helyen a *Tertia* szót a szóban forgó nő nevének tartják, nem gondolván bele, hogy ez semmiképpen sem lehetséges, minthogy e szó sorszámnev és nem egy nő neve. Tudniillik aki harmadikként (azaz *tertia*) alszik, miközben férje és az őt meghágo férfi is abban az ágyban fekszik, ha férje önmegtartóztatásra való képtelenségét és elfajult kéjvágyát elviseli, s nem hozza nyilvánosságra, a tőle kapott számos ajándéktól meggazdagszik. Nem került el a figyelmem az sem, amit Cicero mondott M. Brutus anyja, Servilia ellen, amikor a közjavakat árverésre bocsátó Caesartól olcsón vett meg egy értékes birtokot: „Tudjátok meg, olyannyira kedvező e vétel, hogy Servilia ezt a birtokot a harmadát átengedve szerezte meg.”² Servilia lánya pedig C. Cassius felesége, Tertia Iunia volt, akivel Caesar a *dictator*, akár-csak anyjával, házasságtörést követett el. Csakhogy ennek semmi köze a költő mondanivalójához.

Creticus! (2, 67) „Metellus Creticust támadja, aki legyőzte a krétaiakat” – idézi Georgius Valla Probustól. Ám ha úgy látja, hogy Probus túlságosan gyakran dobálózik bolondságokkal, s üres szavakkal, miért idézi mégis oly gyakran együgyű mondatait? Hiszen miközben a költő ezt egy élő ember ellen írta, miért hozza fel ezt az évszázadok óta halott Metellus Creticust?³ De ami ezután sajátjaként következik, azon sem szabad szó nélkül átsiklanunk.

¹ Kivételes szakasz: Fonzio egymás után három alkalommal nem nevezi meg „vitapartnerét”. A sorral kapcsolatban Valla Probus véleményét idézi, s bár nem foglal mellette állást, elképzelhető, hogy Fonzio így értelmezi a szavait.

² Lefordíthatatlan szójáték, mellyel Cicero Tertia nevének jelentésére („harmadik”) játszik rá. Viszont, ahogy arra Fonzio is rámutat, Iuvenalis esetében a Tertiát nem érthetjük tulajdonnévnek.

³ BRAUND elképzelhetőnek tartja, hogy ama híres Metellus Creticus egy képzelt leszármazottjára vonatkozik, hasonlóan a 8, 38-hoz – de semmi-képp sem konkrétan rá.

Etenim Longinus, de quo ad Rusticum monachum scribit Hieronymus circiter trecentos annos post Iuuenalem fuit. Neque uero etiam creticus per e sed criticus per i litteram a Hieronymo scribitur. Qui Longinus cum meras nugas ad discipulos funderet supercilio adducto, contractis naribus ac fronte rugata, ut doctior appareret, eum inquit Hieronymus criticum hoc est caeterorum scriptorum iudicem esse dices et tanquam censorinum Romanae facundiae notare quem uellet et de senatu doctorum excludere. Sunt uero dicti critici, grammatici ueteres et acuti poetarum interpretes et quodammodo iudices a uerbo κρίνω, quod significat iudico. Quod Horatius in secundo epistolarum ostendit libro. *Ennius et sapiens et fortis et alter Homerus / Vt critici dicunt.* Et Cicero ad Dolabellam. *Ego tanquam criticus antiquus iudicaturus sum utrum sint* τοῦ ποιητοῦ παρεμβεβλημένοι hoc est poetae inserti. Quare cum neque conueniant tempora, neque dictionis in uocali litteratura neque sententiae ratio, superuacaneum fuit criticum hunc Longinum referre cum Domitianum iudicem ac censorem non scriptorum ut Longinus, sed morum ut imperator, poeta intelligat. Neque uero etiam ut scribit Merula, proprium nomen est Creticus, neque per e scripta ut in omnibus codicibus extat dictio de Graeco manat. Quod etiam Antonio Mancinello placere uideo. Sed Creticum uocat Iuuenalis Domitianum, quod tanquam Cretensis Aeacus uel Rhadamanthus uel Minos leges ferat, iudiciaque exercean, Suetonio etiam auctore morum correctione suscepta.

3 per e [litteram ab eo] sed *del. Fontius* 4 a Hieronymo *add. Fontius*
 17 inserti. [Et Martialis libro septimo. Iactat inaequalem Matho me fecisse libellum. Si verum est, laudat carmina nostra Matho. Aequales scribit libros Calvinus et Umber. Aequalis liber est cretice qui malus est.] Quare *add. et del. Fontius* 19 referre *add. Fontius* 21–22 intelligat [rettulisse]. Neque *del. Fontius* 24–25 Quod ... uideo *add. Fontius* 26 Aeacus uel *add. Fontius*

13–14 Hor. *Ep.* 2, 1, 50–51. 15–16 Cic. *Fam.* 9, 10, 1. 16 ποιητοῦ παρεμβεβλημένοι I ποιητοῦ an παρεμβεβλημένοι

Longinus ugyanis, akiről Hieronymus Rusticus szerzeteshez ír, mintegy háromszáz évvel később élt, mint Iuvenalis. Hieronymus pedig nem *creticust* ír „e” betűvel, hanem *criticust* „i” betűvel. Mivel ez a Longinus csupa butasággal traktálta diákjait, miközben szemöldökét felhúzta, orrlyukait összeszorította, homlokát pedig ráncolta, hogy okosabbnak tűnjön, őt – mint mondja Hieronymus – *criticus*nak, azaz más írók bírójának mondanád, aki mintegy a római ékesszólás cenzoraként megró mindenkit, akit csak akar, s kizárja őket a tanult emberek csarnokából.¹ Valóban vannak, akiket *criticus*-nak neveznek, régi grammatikusok, s költők éles eszű magyarázóí, s valamiféle bírák ők – a κρινω igéből, ami annyit tesz, mint ítélni. Ezt Horatius is megmutatja a *Levelek* második könyvében: „Ennius bölcs is, bátor is, s a második Homerus, ahogy a *criticus*ok mondják.” S Cicero is Dolabel-lához írva: „Én mintegy régi *criticus*ként készülök eldönteni, vajon ezek τοῦ ποιητοῦ παρεμβεβλημένοι”, azaz a költő beszúrásai-e? Minekutána sem az idő, sem a szövegben szereplő magánhangzó, sem a mondat értelme nem megfelelő, értelmetlen volt a *criticus* szót erre a bizonyos Longinusra vonatkoztatni, mivel a költő Domitianust nem az írók bírójának és cenzorának nevezi, amilyen Longinus, hanem az erkölcsökének, amilyen egy uralkodó. S a Creticus nem tulajdonnév, ahogy Merula írja, s nem is „e” betűvel írva – ahogy az minden kódexben szerepel – jött át a kifejezés a görögből, ami, úgy látom, hogy Antonius Mancinellusnak is tetszik.² Iuvenalis Domitianust Creticusnak nevezi, mivel törvényeket hoz, miként a krétai Aeacus vagy Rhadamanthus vagy Minos, s az erkölcsök javítását magára vállalva ítélezik, ahogy arról Suetonius is beszámol.³

¹ Hier. *Ep.* 125, 18.

² A ma elfogadott értelmezések szerint tulajdonnév, Mancinelli cáfolata viszont jogos: ő a *creticust criticus* értelemben a görög *krités* szóból vezeti le – e lehetőséget Merula szintén felveti.

³ A modern értelmezőknél nem merül fel, hogy a *Creticus* Domitianusra utalna, abban viszont Fonzióknak kétségkívül igaza van, itt sem a *criticus* olvasat, sem annak Longinusra vonatkoztatása nem lehet helyes.

Accipient te / paulatim qui longa domi redimicula sumunt. Domitius taxari putat his sexaginta uersibus [22:] sacerdotes Albanos a Domitiano institutos quem secutus est etiam Mancinellus. Quod ita necne sit, paucis uideamus. Suetonius haec de eo ad uerbum scribit. 5
Celebrabat et in Albano quot annis quinquatria Mineruae, cui collegium instituerat, ex quo sorte ducti magisterio fungerentur, redderentque eximias uenationes et scaenicos ludos, superque oratorum ac poetarum certamina. Haec igitur si curabant sacerdotes Albani, poeta uero in his 10
 carminibus nihil de Mineruae sacris, nihil de uenationibus, nihil de scaenicis ludis, nihil de oratorum, poetarumque certaminibus scribit, ad Albanos sacerdotes referri nequeunt. Praesertim cum de eiusmodi sacerdotibus nihil usque turpe legamus scriptum, et 15
 Mineruae pudicissimis sacris non conueniant ea, quae hic damnantur. Quod uero ait Domitius nihil eos differre a mulieribus colentibus Bonam Deam, aut a sacerdotibus Eleusinis, qui facibus discurrentes et cursu prope Bacchico furentes colebant Cererem, falsum utrumque est. 20
 Nam et Romae sacra Bonae Deae pie atque integre a feminis curabantur, et poeta cum dicat *Talia secreta coluerunt orgia taeda / Cecropiam soliti Baptae lassare Cotyto*, nihil de Cereris sacris, quanquam Eleusina sacra pudica erant, loquitur, sed de Cotytiis, quae sane Cotytia sacra 25
 mollia et impura a Thracibus accepta Athenienses seruabant non multum a Bacchanalibus differentia.

3–4 quem ... Mancinellus *add. Fontius* 26 mollia et impura] *corr. Fontius*
 pro multis antea saeculis

1–2 Juv. 2, 83–84. 6–9 Suet. Dom. 4, 4. 8 redderentque] S ederentque
 22–23 Juv. 2, 91–92. 23 Cotyto] I Cotyton

Lassacsán azok fogadnak majd be téged, akik hosszú szalagot viselnek otthon. (2, 83–84) Domitius szerint Iuvenalis e hatvan sorral¹ a Domitianus által felállított, Albanus-hegyi papi testületet becsmérli, s ebben Mancinellus is követi őt. Hogy ez így van-e, vagy nem, gyorsan eldönthetjük. Suetonius erről szó szerint a következőket írja: „Minerva ötnapos ünnepét minden évben megtartotta a Mons Albanuson, és papi testületet is alapított neki: közülük sorsolták ki az ünnepi játékok tisztségviselőit, hogy állatviadalokat, színielőadásokat, valamint szónoki és költői versenyeket rendezzenek.” Ha tehát ezzel foglalkoznak az Albanus-hegyi papok, a költő pedig e sorokban semmit nem ír sem Minerva szertartásairól, sem az állatviadalokról, sem a színházi játékokról, sem szónokok és költők versenyéről, akkor azok nem vonatkozhatnak ezekre a papokra. Már csak azért sem, mert e papokról egyáltalán nem olvashatunk semmilyen csúfságot, s Minerva igen-igen erkölcsös szertartásaihoz sem illenek azok a dolgok, amiket a költő itt támad. Amikor pedig Domitius azt mondja, hogy ők semmiben sem különböznek a Bona Deát tisztelő nőktől vagy az eleusisi papoktól, akik fáklyákkal szaladgálva, már-már bacchusi őrzöngéssel vesznek részt Ceres szertartásain, mindkét dologban téved. Ugyanis Bona Dea szertartásait a nők Rómában is a vallásosságnak megfelelően, és romlatlanul tartották meg,² és amikor a költő azt mondja, hogy „épp ilyen orgiákat tartanak titkos fáklyafénynél a *baptések*, kik a kekropsi Cotytót szokták fárasztani”, ott nem Ceres szertartásairól van szó – ráadásul az eleusisiak még erkölcsösek is voltak –, hanem a Cotytia-ünnepről.³ E férfiatlan és tisztátalan Cotyto-szertartásokat a thrákoktól átvéve az athéniek is megtartották, s azok nem sokban különböztek a Bacchanaliáktól.

¹ A 83.-tól a 142. sorig.

² Ennek erősen ellentmond a 6. satíra 314. sortól kezdődő szakasza.

³ A *Cotyt-* és a *Cotytt-* fő egyaránt elterjedt, Fonziót követve az egy *t-s* változatot használok.

De quibus etiam ad Horatium in epodo inquit Canidia.
Inultus ut tu riseris Cotytia / Vulgata sacrum liberi cupidinis.
 Vbi autem poeta scripsit. *Atque Bonam tenerae placant*
abdomine porcae / Et magno cratere Deam, idem ipse sic
 scribit Domitius, non quod Bonam Deam illi sacerdotes 5
 colant, sed quod illorum ritus et ludi scaenici nihil pene
 differant a sacris Bonae Deae, quae mulieres operantur.
 Quod est penitus contra poetae mentem, cum aperte
 Bonam Deam ab huiusmodi hominibus coli dicat, et de
 ludis scaenicis nihil referat. Quod uero Baptas Cereris 10
 sacris initiatos existimauit, id sine ullo certo auctore
 protulit. Nam qui Eleusinos sacerdotes litteris
 prodiderunt, eorum in numero Baptas non locauerunt.
 Contra autem Baptarum titulo uetus quaedam comoedia 15
 Eupolidis est inscripta. In qua cum Cotytia [22^v] illa
 nocturna sacra furoris et libidinis plena satyrico stilo
 perstricta fuerint, eiusmodi erubescendis sacris admotos
 constat Baptas esse denominatos, quod de more
 lauarentur prius quam ad Cotytia sacra admitterentur.
 Caeterum cum satis ut arbitror Domitiana opinio reuicta 20
 sit, quis igitur erit poetae sensus? De me quaeret non
 iniuria quispiam. Fuisse apparet ex Iuuenalis carminibus,
 illis perditis moribus atque temporibus quosdam adeo
 effeminatos ac molles, ut quemadmodum feminae sacra
 Bonae Deae, quibus mares interesse non poterant, 25
 operarentur, sic et ipsi nocturnis in coetibus sacra, quibus
 feminas admitti non liceret eodem nomine Bonae Deae
 diuersa tamen ratione celebrarent.

26 coetibus [muliebri cultu atque ornatu] sacra *del. Fontius* 27 eodem
 [sub] nomine *del. Fontius*

Ezekről Canidia így szól Horatiushoz egy epódoszban: „Hogy bosszulatlan nevedhesd ki a közismertté lett Cotytiát és a szabad Cupido szentségét?” Arról pedig, ahol a költő azt írja, hogy „és Bona Deát zsenge malac bendőjével engesztelik s nagy borosedénnyel”, szintén Domitius úgy nyilatkozik, hogy „ezek a papok nem Bona Deát tisztelik, hanem rítusaik és színjátékaik szinte semmiben sem különböznek Bona Dea szertartásaitól, amelyeket asszonyok gyakorolnak.” Ez tökéletesen ellentétes a költő gondolataival, mivel nyíltan azt mondja, hogy ezek az emberek Bona Deát tisztelik, s nem is utal színjátékokra. Azt pedig, hogy a *baptéseket* a Ceres szertartásaiba beavatottakkal azonosítja, egyetlen meghatározott szerzővel sem támasztja alá, ugyanis azok, akik az eleusisi papokat írásban bemutatták, nem sorolták közéjük a *baptéseket*. A *Baptések* ellenben egy régi Eupolis-komédia címe, melyben a szerző ezeket az örülettel és kéjjel telített éjjeli Cotyto-szertartásokat szatirikus stílusban gyalázta. Azért nevezték *baptéseknek* (azaz „megmártózóknak”) az effajta szégyenteljes szertartásokra érkezőket, mert a szokás szerint megmosakodtak, mielőtt Cotyto szertartására beengedték volna őket. Mivel úgy hiszem, eléggé megcáfoltam Domitius véleményét, hátravan még, hogy vajon mit jelentenek a költő szavai? Rajtam senki ne kérjen számon igazságtalanságot! Iuvenalis soraiból úgy tűnik, hogy e hitvány erkölcsök közepette, e romlott időkben egyes férfiak olyanira nőiesek és elpuhultak voltak, hogy miként a nők Bona Dea szertartásait gyakorolták, ahol férfiak nem lehettek jelen, ők maguk is ugyanúgy gyűltek össze éjszakai szertartásokra, melyekre nőket nem lehetett beengedni, szintúgy Bona Dea nevében, mégis más módon.

Quibus nocturnis sacris cum nocte, uino, epulis, amore
 impellentibus in similem licentiam, intemperantiamque
 erumperent, in quam olim Athenienses in Cotyos deae
 sacris prolapsi essent, propterea indignatus poeta patrios
 ritus, religionemque pollui, gulamque ac libidinem et 5
 omnem corporis mollitudinem summo cum dedecore
 exerceri, his uersibus omnia profanata esse conqueritur.
Lassare Cotyto. Vtraque in dictione aberrare mihi uidetur
 Merula. Nam et lassare ponit pro fatigare frequenti
 sacrificio, cum poeta intelligat lassari Cotyto facum 10
 quassatione et saltationibus et choreis, ut ad Baptas
 referatur. Non enim frequenti sacrificio dii lassantur, sed
 magis in sacrificantium uota flectuntur atque placantur.
 Et de Cotyto, quam tamen ipse per c litteram scribit ita
 refert. Hanc deam Proserpinam quidam intelligunt a 15
 Cocyto inferorum fluuio dictam. Ego autem contenderim
 a loco ubi praecipue dea coleretur. Quod innuere uidetur
 Virgilius in Priapeia dinumerans loca, in quibus uaria
 numina colerentur. *Ait enim Raptam Cocytos ostreosa diuam.*
 Haec Merula scripsit uno in uerbo multa ignorans. Nam 20
 et quae [23^r] dea Cotys esset nusquam aduertit, et
 Cocyton si pro Proserpina legeret aut a Cocyto fluuio
 apud inferos, aut a loco ubi praecipue coleretur prima
 syllaba longa semper inueniri non considerauit, et locum,
 a quo dictam contendit, etiam ignorauit. Quem tamen 25
 locum ex eiusdem Virgilii sexto uolumine poterat
 didicisse. *Tenent media omnia siluae / Cocytusque sinu labens
 circumuenit atro.*

7 uersibus [[humana diuinaque iura]] omnia *del. Fontius* 24 locum] *corr. Fontius pro locus*

8 Iuv. 2, 92. 8 Cotyto] I Cocyton 19 Priap. 75, 13. 19 Cocytos] PLM
 Cyzicos 27–28 Verg. *Aen.* 6, 131–132.

Minekutána ezeken az éjjeli szertartásokon az éjszaka, a bor, a lakoma és a szerelem hajtotta őket, hasonló mértéktelenség és szabadosság vett erőt rajtuk, mint amire egykor az athéniak Cotys istennő szertartásain vetemedtek, a költő azon méltatlankodva, hogy e hazai rítusok és a vallás beszennyeződtek, s hogy a falánksággal, a kéjvággyal és mindenfajta testi bujálkodással foglalkoznak a lehető legbecstelenebb módon, e soraiban elpanaszolja, hogy minden szentségtelenné vált.¹

Fárasztani Cotytót. (2, 92) Úgy látom, Merula mindkét magyarázatában téved. Ugyanis egyrészt a *lassare* („fárasztani”) szót úgy értelmezi, hogy „gyakori áldozással fárasztani”, noha a költő azt érti alatta, hogy Cotyto a fáklýák rázásától, az ugrálástól és a tánckartól fárad el, ami a *baptések*re vonatkozik. A gyakori áldozás ugyanis nem fárasztja, sokkal inkább megbékíti, s az áldozók kéréseinek teljesítésére indítja az isteneket. A *Cotyto* szóról pedig, amit ő ráadásul *c* betűvel ír, ezt mondja: „Egyesek szerint a Cocytus alvilági folyó miatt nevezték el így Proserpinát, én viszont amellet érvelnék, hogy egy olyan helyről, ahol különösen tisztelik őt. Ezzel Vergilius is egyetérteni látszik, aki a *Priapeiában* sorra veszi a helyeket, ahol különböző istenségek kultusszal bírnak, ugyanis ezt mondja: »Az osztrigában gazdag Cocytos az elrabolt istennőt.«” Eddig Merula, aki egyetlen szóval kapcsolatban több dolgot nem vesz figyelembe: egyfelől nem foglalkozik azzal, hogy Cotys melyik istennő is, másrészt nem gondol bele, hogy ha a *Cocytos* szó Proserpinát takarná – akár a Cocytus alvilági folyóról nevezték el, akár a helyről, ahol különösen tisztelik –, akkor az első szótagnak mindenképp hosszúnak kellene lennie, sőt azt sem tudja, melyik az a hely, amiről azt állítja, hogy arról nevezték el. Pedig Vergilius hatodik könyvéből megismerhette volna ezt a helyet: „Középen minden erdős, s a sötéten hömpölygő Cocytus veszi körbe.”

¹ COURTNEY és BRAUND ezt annyiban pontosítja, hogy nem Bona Deát tisztelő, hanem a szertartásait utánzó (vagy parodizáló) férfiakról szól a hely.

Cocytus enim, qui Lucrinus postea est denominatus, ab inferis manare, quemadmodum et Auernus uicinus lacus existimatur. In sinu autem Cumano utrique sunt. Lucrinum uero Cocytum esse Silius docet libro duodecimo. *Ast hic Lucrino mansisse uocabula quondam / Cocyti memorant.* Ostreosam autem uocauit Maro, quod illic magna est copia ostrearum cum Horatio sentiens secundo sermonum uolumine *Murice Baiano melior Lucrina peloris.* Ex ostrearum autem genere peloris multa saporisque optimi in Lucrino qui et Cocytus dictus est capitur. 10

Superuacuam carnem. Hic sibi placet, hic exultat Merula superuacaneam carnem extantem intellegi debere et significare corporis musculos, quos Galli simulato diuino furore cultris scindebant. Verum enimvero quid ad poetam Gallorum mendicantium seque ob exiguam stipem in elemosinam capiendam sauciantium ille mos pertinet? Etenim reprendens nobilium Romanorum obscenitatem, mollitiem, gulam, libidinem, quando nihil uirilitalis amplius in se habeant, tempus aduenisse ait, ut se castrando superuacuam carnem amputent. 15 20

Arcano qui sacra ferens nutantia loro / sudauit clypeis ancilibus. Propius uoluit designare se de sacerdotibus Palladis loqui. Nam et Pallas Bellona est, praeestque bello ut Mars. Haec Domitius praeter rem ac mentem poetae scripsit. Qui Gracchum refert e numero Salium sacerdotum Gradiui Martis per urbem ancile gestantem discursisse, [23^v] ac de more cum tripudiis et solemni saltatione canendo carmina sudauisse. 25

15 enimvero [hic quidem communi sensu carentis hominis est sensus] quid *del. Fontius* 15 quid [enim] ad *del. Fontius* 26 refert *add. Fontius*

5–6 Sil. 12, 116–117. 6 memorant] CPL memorat 8–9 Hor. *Sat.* 2, 4, 32. 12 Juv. 2, 116. 22–23 Juv. 2, 125–126.

A Cocytusról ugyanis, melyet később Lucrinusnak neveztek el, úgy vélik, hogy az Alvilágból ered, s az Avernus-tó közelében van: mindkettő a cumaei öbölben található. Azt pedig, hogy a Lucrinus nem más, mint a Cocytus, Silius mutatja meg a tizenkettedik könyvben: „S ekkor megemlíti, hogy a Lucrinus tavat egykor a »Cocytus« szó jelölte.” Maro pedig kagylóban gazdagnak nevezte,¹ mivel ott sok a kagyló, ami megfelel Horatiusnak, aki satírái második könyvében ezt írja: „A baiaei bíborcsigánál is jobb a lucrinusi kagyló.” E kagylófajtából tudniillik sok nagyon finomat fognak a Lucrinusban, melyet Cocytusnak is neveznek.²

A felesleges húst. (2, 116) E helyen Merula magának tetszelegve arra ragadtatja magát, hogy ezt szerinte feleslegesen kiálló húsnak kell érteni, s azt az „izmot” jelenti, amit a Gallusok isteni megszállottságot utánozva késsel levágtak. Csakhogy mi köze a költő mondanivalójához a kéregető Gallusok, s a magukat szegénységük miatt alamiznaszerzés céljából megsebzők e szokásának? Ő tudniillik a római nemesek obszcenitását, elpuhultságát, torokosságát és kéjvágyát elmarasztalva azt mondja, hogy mivel már semmi férfiasság nincs bennük, eljött az ideje, hogy magukat kasztrálva a felesleges húst levágják.

Aki a titokzatos szíjon ingó szentséget hordva izzadt az ancile-pajzsok alatt. (2, 125–126) „Pontosabban meg akarta jelölni, hogy Pallas papjairól beszél. Pallas ugyanis Bellona, és élen jár a háborúban, akárcsak Mars” – írja Domitius a tárggyal és a költői szándékkal ellentétesen, mivel ő arra utal, hogy Gradivus Mars papjai, a Saliusok közé tartozott Gracchus,³ aki ancilét viselve futkosott keresztül a városon, és a szokásnak megfelelő, dalokkal kísért fegyveres, ünnepi táncot járva izzadt le.

¹ Ti. az imént említett, Vergiliusnak tulajdonított *Priapeia*-helyen.

² A Lucrinus és a Cocytus viszonyát illetően Fonizio tévedni látszik, Merula cáfolatát illetően viszont igaza van.

³ Fonizio helyesen cáfolja Calderinit.

His licet ipsum admoueas. Domitius non admouere, quod significat adiungere atque addere, sed admonere, quod est praecepta et monita ferre legit ut sit sensus. Refer ipsi imperatori. Sed enim admoueas per u uocalem litteram in omnibus etiam uetustissimis codicibus, quos ille falso tamen testes citat inueni, quanquam etiam si secus scriptum inueniretur, non moueretur in littera, cum praesertim huius admonitionis, quam ad imperatorem Neronem refert, repugnent tempora. Nam cum haec satyra longe post mortem Neronis descripta sit, quis eum demortuum uiuens monere potest? Quod si quis Domitianum, cuius tunc munere retia Gracchus misit, non Neronem intelligat, parum aduertit hunc Gracchum in octaua huius poetae satyra ad Neronem non ad Domitianum referri. Vbi permixtim de Nerone et Graccho ait. *Res haud mira tamen, citharoedo principe natus / Nobilis, haec ultra quid erit nisi ludus? Et illic / Dedecus urbis habes, nec mirmillonis in armis / Nec clypeo Gracchum aut pugnantes falce supina / Damnat enim tales habitus et damnat et odit / Nec galea frontem abscondit. Mouet ecce tridentem. Postquam uibrata pendente retia dextra / Nequicquam effudit, nudum ad spectacula uultum / Erigit et tota fugit agnoscendus harena.*

3 legit] *corr. ed. e lect. incerta* 5 falso *add. Fontius* 6–7 secus [in aliis quibusdam] scriptum *del. Fontius* 8–9 imperatorem [ut arbitror] Neronem *del. Fontius* 11 potest? [Quod si quis Domitii assertor dicat? Non Neronem sed Domitianum admoneas, nonne admonitio talis ridenda \est/ nulla ratione subiecta neque sententia? Quid enim in se habent mandata haec uel grauitatis uel dignitatis ad Caesarem? Esse inferos, ne pueri quidem credunt. Sed tu uerum puta.] Quod *del. Fontius* 11–23 Quod ... harena *add. Fontius*

1 Juv. 2, 147–148. 16–23 Juv. 8, 198–206. 16 natus] I mimus 18–19 aut pugnantes] I pugnantes 19 et damnat] I sed damnat 20 frontem] I faciem

Ezekhez hozzáveheted őt magát is. (2, 147–148) Domitius nem *admouerét* olvas itt, melynek jelentése hozzákötni és hozzáadni, hanem *admonerét*, azaz „tanácsokat és figyelmeztetéseket nyújtani”, hogy a következőt jelentse: mondd el magának a császárnak. Ámde az *admouetas* szót minden kódexben, még a legrégebbiekben is, amelyeket ő ennek ellenére tévesen tanúul hív, *u* betűvel írva láthatjuk, de még ha helytelenül írták volna is ezekben, akkor is biztos lennének ebben a betűben, különösképp azért, mert e figyelmeztetésnek, amit Nero császárra vonatkoztat, el-lentmondanak az idők. Ugyanis mivel e szatíra jóval Nero halála után született, élőként ki figyelmeztethetné őt hol-tában?¹ Ha pedig valaki Domitianusként, és nem Neró-ként azonosítja azt, „akinek játékan hálóját kivetette”, aligha vette észre, hogy költőnk nyolcadik szatírájában e Gracchus Nero korára, és nem Domitianuséra utal. Itt egyszerre beszél Neróról és Gracchusról: „Mégsem csoda, ha miközben lantjátékos a császár, egy nemes születésű,² mi jöhet még erre, ha nem a gladiátoriskola? S ott van a város szégyene, Gracchus, ki nem mirmillo fegyverében és nem pajzzsal harcol, vagy felfelé görbülő kaszával, ugyanis megveti az ilyen viseletet, megveti és gyűlöli, és nem rejti sisak a homlokát. Íme, szigonyt forgat! Miután a reszketeg jobbjáról lógó hálót hasztalan vetette ki, csupasz arcát a nézőtér felé emeli, s az egész aréna felismeri, míg menekül.

¹ A szatírák narrátorának gyakori múltba helyezkedése miatt ez nem perdöntő érv (az *ipsumot* COURTNEY „valószínűleg” Neróra, BRAUND szintúgy „valószínűleg” Domitianusra vonatkoztatja), az *admouetas* variánsát illetően viszont a modern kiadások és kommentárok is egyetértenek Fonzióval.

² A szöveg az idézett formában értelmetlen, a fordítás ezt tükrözi.

*Credamus tunicae de faucibus aurea cum se / Porrigat et longo
 iactetur spira galero. / Ergo ignominiam grauiorem pertulit
 omni / Vulnere cum Graccho iussus pugnare secutor. / Libera si
 dentur populo suffragia, quis tam / Perditus ut dubitet Senecam* 5
praeferre Neroni. Quibus ex uersibus aperte datur intelligi
 Gracchum Neronis in ludis retiarium fuisse. Quare
 abiectis his tandem uariatis ordinibus et sententiis omnes
 hi uersus ita legendi sunt. Vicit et hoc monstrum nubendi
 cornicini, quo tempore in harenam descendit, Gracchus
 generosior et Capitolinis et Marcellis et Catulis et Paulis et 10
 Fabiis et omnibus ad podium spectantibus, quamuis
 etiam his, qui de podio spectauerunt, admoueas atque
 adiungas ipsum Neronem, cuius in gladiatorio munere
 retarius Gracchus fuit. Neque uero sine causa dixit poeta,
 quamuis addas his ipsum Neronem. Etenim constat eum 15
 gente Domitia clarissima et antiquissima esse ortum.
 Quod certe Domitiano non conuenit obscuris maioribus
 oriundo. Caeterum his in uersibus Antonius Mancinellus
 fuscinae retarii iaculum hoc est rete, quo aduersarium
 operiret, male mihi uidetur accipere, cum fuscina telum 20
 tridens sit. Valla quoque Georgius fuscinae lanistae
 attribuit, cum retarii sit. Lanista enim non digladiatur,
 sed gladiatorum familiam in exercitio continet. Et
 Capitolinum nomen ab Horatiano forsitan Petilio peculatus
 reo, uel certe prius inuentum dicit, nescius statim post 25
 exactos reges Capitolinos multis consulatibus et triumphis
 et dictaturis per longa saecula illustratos.

1–6 Credamus ... fuisse *add. Fontius* 18–21 Antonius ... sit *add. Fontius*

Higgyük csak el, hiszen tunikája a nyakáról nyúlik le, s a hosszú sisakon dobálózik arany kötele. A szégyent tehát minden sebnél nehezebben tűri el a gladiátor, amikor Gracchusszal kell harcolnia. Ha szabadon mondhatna véleményt a nép, ki lenne oly elvetemült, hogy habozzon Senecát Nero elé helyezni.” E sorokból egyértelműen kiderül, hogy Gracchus *retiarius* volt Nero játékain. Így a változatos értelmezéseket elvetve végül is a következőképp olvasandóak e sorok. A kürtőssel kötött házasság borzalmát is felülmúlta, amikor az arénába leszállt az a Gracchus, aki nemesebb a Capitolinusoknál, Marcellusoknál, Catulusoknál, Paulusoknál, Fabiusoknál és mindenkinél, akik a díszhelyről nézték őt, sőt azokhoz, akik a díszhelyről nézték, vedd és számítsd oda magát Nerót is, akinek a gladiátorjátékain *retiarius* volt Gracchus. És nem is ok nélkül mondta a költő, hogy ezekhez magát Nerót is hozzáveheted, hiszen tény, hogy az ősi és igen nemes *gens Domitia* sarja – ez pedig nem felel meg a homályos felmenőktől származó Domitianusnak. Mindemellett úgy vélem, hogy e sorokban Antonius Mancinellus tévesen értelmezi a *fuscina* szót a *retiarius* dobófegyvereként, azaz a hálóként, amivel ellenfelét beteríthette, hiszen a *fuscina* egy háromágú szigony. Georgius Valla pedig a vívómeszternek tulajdonítja a *fuscinát*, holott az a *retiariusé*, a vívómester ugyanis nem harcol, hanem edzésben tartja a gladiátorok csapatát.¹ A Capitolinus névről pedig azt mondja, hogy talán a Horatiusnál csalással vádolt Petiliustól ered,² vagy legalábbis bizonyosan korábbi, nem tudván, hogy a Capitolinusok egyből a királyok elűzésétől kezdve hosszú századokon át számos consulsággal, triumphussal és diktatori címmel büszkélkedhettek.

¹ Fonzióknak igaza van abban, hogy a *fuscina* a *retiarius* fegyvere, vö. pl. CARTER (2008: 115).

² Fonzio itt kissé félreérti Vallát, aki lehetőségként azt veti fel (egyébként valóban szükségtelenül), hogy az említett Capitolinusok a Petillius Capitolinusok leszármazottai (ld. Hor. S. 1, 4, 93–95).

Quin etiam super uersu, his licet ipsum admoueat, Tiridaten Armeniae regem scribit, cui se Nero in spectaculis ludibundum [24^r] exhibuit, et quod alienissimum a sensu poetae est tunicatum hunc Gracchum, Neronem intelligit.

Artaxata. In accusandi casu legunt Valla et Merula. Quos 5
equidem non reprobando. Sed in recto etiam optime accipi
posse uideo in hunc sensum. Sic Artaxata idest pueri
adolescentesue ex Artaxatis, ut sit continens pro contento,
referunt idest representant et redolent contagione
muneribusque corrupti praetextatos mores hoc est 10
puerorum Romanorum praetexta utentium impudicos
mores.

6 etiam [[casu]] optime *del. Fontius*

5 Juv. 2, 170.

Sőt, a *his licet ipsum admoueas* szavakhoz Tiridates arméniai király nevét írja, mintha az ő kedvére játszott volna Nero a játékokon, és ami a legidegenebb a költő gondolataitól: a „tunikás Gracchust” Neróra vonatkoztatja.¹

Artaxata (2, 170) Valla és Merula *accusativus*ként olvassa, s ezért nem is marasztalom el őket. Ám úgy vélem, alanyesetben is tökéletesen beleillik ebbe a mondatba.² Így Artaxata, azaz a fiúk és ifjak Artaxatából (tehát a befogadó helyettesíti a tartalmat), visszaviszik, azaz a befolyástól és az ajándékoktól megrontva megjelenítik és magukon viselik a *praetextatus* erkölcsöket, értsd: a *praetextát* öltő római fiúk tisztátalan erkölcsseit.

¹ Ez utóbbi két gondolat fel sem merül a modern értelmezőknél.

² A kommentárok megosztottak a kérdésben, COURTNEY alany-, BRAUND tárgyesetben értelmezi – s voltaképpen mindkettő egyaránt elfogadható és értelmezhető, amit Fonizio maga is így lát.

In Tertiam Satyram

Madidamque Capenam. Domitius hic celebrari Fontanalia coronatis puteis et sparsis floribus in fontes refert. Sed Varro, unde hoc sumpsit, de Capena porta nil meminit. Eius uerba haec sunt. *Fontanalia a fonte, quod is dies feriae eius, ab eo tum in fontes coronas iaciunt et puteos coronant.* 5 Sed et Festus Pompeius ita scribit. *Fontanalia fontium sacra. Vnde et Romae Fontanalis porta.* Quo auctore facile datur intelligi non ad Capenam sed Fontanalem ad portam ea fieri sacra consueuisse. Quae in Transtiberina regione in Vaticanum uersa locata est. Veteres autem arcus ueterem 10 Anienis aquaeductum, quia et nouus quoque est accipi, et propter huiusmodi aquaeductum madidam Capenam dictam esse, minus mihi uidetur probabile, quod aquaeductu integro porta ipsa non possit madescere, in fracto autem corruptoque, eo aquae non possint 15 ascendere. Sed et nostra tempestate nullo iampridem aquaeductu praeterfluente ad Capenam portam depressa loca cernimus humectari aquis atque madescere.

[24^v] Hic ubi nocturnae Numa constituebat amicae. Quia horum uersuum sensum atque ordinem minus quam 20 deceat a plerisque uideo intellectum, utrumque paucis complectemur.

2 refert. [[Quo auctore id scripserit]] Sed *del. Fontius* 18 madescere. [[Unde etiam ueteres illos arcus, quos Romulus aedificauit esse [?] adducimur]] *del. Fontius*

1 Juv. 3, 11. 4–5 Varr. L. L. 6, 22. 6–7 Fest. 60. 6 Fontanalia] dV Fontinalia 7 Fontanalis] dV Fontinalis 19 Juv. 3, 12.

A harmadik szatírához

És a nedves Capenát. (3, 11) Domitius itt megemlíti, hogy a Fontanalia¹ ünnepén a kutakat megkoszorúzzák, s a forrásokat virágokkal hintik be. Csakhogy Varro, akitől ezt átveszi, egy szót sem szól a Porta Capenáról. Ő a következőket mondja: „Fontanalia a forrásról, mivel ez a nap a forrás ünnepe, abból kifolyólag, hogy ekkor a forrásokba koszorúkat dobnak, s megkoszorúzzák a kutakat.” De Festus Pompeius is ezt írja: „Fontanalia: a források ünnepe. Innen Róma Fontanalis kapuja is.” Ez utóbbi szerzőből könnyedén megérthető, hogy nem a Capena, hanem a Fontanalis kapunál szokták volt e szertartásokat tartani, ami a Tiberisen túli vidéken fekvő Vaticanus felé néz. Az pedig, hogy a régi boltívek alatt az Anio régi vízvezetékét – minthogy van új is –, kellene értenünk, valamint hogy e vízvezeték miatt nevezi nedvesnek a Capenát, kevésbé tűnik valószínűnek számomra, mivel ha a vízvezeték sértetlen, a kapu nem válhat nedvessé miatta, ha viszont törött és hibás, akkor a víz nem folyhat benne.² Az ellenben még a mi időnkben is megfigyelhető, hogy az alacsonyan fekvő földeket víz nedvesíti és áztatja a Porta Capenánál, pedig már rég nem halad el ott semmiféle vízvezeték sem.

Ekkor, ahol éjjeli kedvesével megállapodott Numa.³ (3, 12) Mivel úgy látom, hogy e sorok értelmét és szerkezetét a legtöbben az illendőnél kevésbé értették meg, most röviden mindkettőt áttekintjük.

¹ A legtöbb antik forrásban Fontinalia és Fontinalis, Fonizio viszont következetesen Fontanaliát és Fontanalist ír.

² COURTNEY, FERGUSON és BRAUND egyaránt a sérült vízvezetékre vonatkoztatják, mindenekelőtt Martialis (3, 47) alapján. Az viszont igaz, hogy nem az Anio vetus „áztatja” a kaput, hanem a Marcia egyik ága.

³ A fordítás Fonizio értelmezése szerint.

Ad Capenam portam donec in redam tota domus
 imponeretur cum substitisset Vmbricius, postquam actus
 est currus, hic idest tunc inquit poeta nos descendimus in
 uallem Egeriae, ubi Numa certis temporibus coniugi deae
 congregiebatur. Nam intermedii quattuor uersus quibus 5
 hunc Egeriae et Musis sacratum lucum Iudaeis per
 auaritiam locatum ostendit, per interpositam
 ratiocinationem diuisae sententiae, idest per parenthesim
 legendi sunt. Hic uero cum locale aduerbium sit, pro
 temporali est positum. Etenim tunc significat hoc in loco. 10
 Sicut apud Terentium in Eunuchio loquitur Gnatho. *Hic
 ego illum contempsi prae me.* In hanc autem Egeriae uallem
 quae iuxta Ariciam est, uentitasse Numam regem, praeter
 Ouidium in libro Fastorum tertio et in Metamorphoseon
 ultimo, praeterque Liuium ab initio operis in Numa rege, 15
 praeterque Dionysium Halicarnasseum de eodem
 scribentem Numa, Lactantius quoque primo uolumine sic
 refert. *Quod ut faceret aliqua cum auctoritate, simulauit cum
 dea Egeria nocturnos se habere congressus. Erat quaedam
 spelunca peropaca in nemore Aricino, unde riuus perenni fonte 20
 manabat. Huc se remotis arbitris inferre consueuerat, ut
 mentiri posset monitu deae coniugis ea sacra populo se tradere,
 quae acceptissima diis essent. Cum igitur his auctoribus
 Numa cum Egeria nocturnis temporibus congressus sit,
 Egeria autem Aricinam uallem ac nemus incoluerit, 25
 Vmbricius uno cum Iuuenale in Egeriae uallem
 descenderit, necesse est, ut Capena porta egressi Cumas
 tendentes non alia in ualle quam in hac Aricina
 consederint.*

1 tota add. Fontius

11–12 Ter. Eun. 239. 18–23 Lact. Inst. 1, 22.

Miután Umbricius a Porta Capenánál állt, amíg egész háztartását fel nem pakolták egy szekérre, a szekér elindulását követően, *hic*, azaz akkor, mondja a költő, leereszkedünk Egeria völgyébe, ahol Numa meghatározott időpontokban találkozott isteni feleségével. Tudniillik a közbeeső négy sor, ahol Egeriának és a Múzsáknak szentelt ligetet mutatja be, melyet kapzsiságból a zsidóknak adtak bérbe, a kettéosztott mondat két része közé vetett fejtegetésként, azaz közbeszúrt mondatként olvasandó. A *hic* pedig, noha helyhatározó, mégis időhatározó helyett áll, ugyanis e helyen azt jelenti, hogy *tunc*.¹ Ahogy Terentiusnál is, amikor az *Eunuchus*-ban Gnatho azt mondja, hogy: „Ekkor magammal összemérve megvettem őt.” Arról pedig, hogy Numa király gyakran ellátogatott Egeria e völgyébe, mely Aricia mellett van, Ovidius *Fastijának* harmadik és *Metamorphosesének* utolsó könyve, Livius műve Numa királyról szóló szakaszának eleje, s a szintén róla, Numáról író Dionysius Halicarnasseus mellett² Lactantius is szól első könyvében: „Hogy ezt valamilyen indokkal tehesse, azt színlelte, hogy Egeria istennővel találkozik éjjelente. Ugyanis volt egy igen sötét barlang az ariciai ligetben, ahonnan egy soha ki nem apadó forrás eredt. Ide vonult vissza rendszeresen tanúk nélkül, hogy azt hazudhassa: isteni felesége útmutatásával hozta el azokat a szertartásokat az embereknek, melyek a legmegfelelőbbek az istenek számára.” Mivel tehát e szerzők tanúsága szerint Numa Egeria istennővel találkozott éjjelente, aki az ariciai völgyet és ligetet lakta, Umbricius pedig Iuvenalisszal együtt Egeria völgyébe szállt le, kétségtelen, hogy a Capena kapun távozván Cumae felé tartva nem más völgyben, mint az ariciaiban álltak meg.

¹ Nincs perdöntő érv se mellette, se ellene – COURTNEY mindenesetre az egyszerűbb értelmezés, a helyhatározó mellett teszi le voksát.

² Ov. *Fast.* 3, 275sqq; *Met.* 15, 485sqq; Liv. 1, 19; D.H. 2, 61.

Quod equidem [25] tacitus praeteriissem, nisi Polytiano hunc poetam publice profitenti placuisset, conuenire hunc locum epigrammati Martialis in primo uolumine ubi ait. *Rura nemusque sacrum dilectaque iugera Musis / Signat uicina quartus ab urbe lapis.* Qui cum de uilla Reguli sita Tiburtino in agro scribat, diuersumque sit iter Tiburtinum ab Aricino, neque poetae sententiam, neque uerborum ordinem intellexit. Nihil enim obstat Musas et in Tiburtino coli et in Aricino. Nam et in aliis quoque multis coluntur locis. Illud quidem erat prospiciendum, quod in nemus Numa solitus esset accedere, ut cum Egeria dea congregederetur. Quod quidem Aricinum fuit nemus, non Tiburtinum. 5

Quis facile est aedem conducere. Georgius Valla perinde accipit ac si eis difficile non fuerit etiam sacris manus amoliri pro sacrilegis capiens. Quod poeta non sentit. Nihil enim de sacrilegio loquitur. Sed hos humiles ac sordidos quaestus sectantes demonstrat ita ditatos esse, ut munera et ludos populo edant. Redemptores uero et publicani et libitinarii eiusmodi quaestus sectabantur. 15 20

Et praebere caput domina uenale sub hasta. Quae dominum facit, quae in libertatem seruos uindicat et hasta pro uindicta ponitur, scribit Valla. Sed ut uindicta seruos liberari nemo dubitat, sic hastam pro uindicta hoc loco poni nemo sanae mentis approbat. Nihil enim potest a sensu poetae differre magis. Qui cum sordidos quosdam quaestus rettulerit, hunc quoque eorum adiungit numero, qui se ipsos interdum causa quaestus ad tempus uendiderint. 25

21 hasta. [Idem Valla sic scribit.] Quae *del. Fontius* 23 scribit Valla. Sed *add. Fontius* 25 sanae mentis *add. Fontius* 26–27 quosdam [eorum] quaestus *del. Fontius* 27 quoque eorum adiungit numero] *corr. Fontius pro nouissime omnium deterrimum* 29 uendiderint [adiungit]. No-taeque *del. Fontius*

Erről szót sem ejtettem volna, ha a költőt nyilvánosan oktató Polytianusnak nem lett volna az a nézete, hogy ez ugyanaz a hely, mint amiről Martialis epigrammáinak első könyvében beszél: „falvakat, szent ligetet, Múzsáknak kedves szántókat jelez a szomszéd várostól számított negyedik kő.” Minthogy ő Regulus villájáról beszél, mely a tiburi vidéken van, s nem ugyanaz az út visz Tiburba és Ariciába, Polytianus se a költő mondanivalóját, se szavait nem értette meg. Hiszen semmi akadály, hogy a Múzsákat a tiburi és az ariciai vidéken is tiszteljék, ugyanis sok más helyen is tisztelték őket. Arra pedig fel kellett volna figyelnie, hogy e berekbe szokott Numa annak idején leereszkedni, hogy Egeria istennővel találkozzon, tudniillik ez az ariciai berek volt, nem a tiburi.¹

Ki könnyedén vesz bérbe templomot. (3, 31) Georgius Valla úgy érti, mintha nekik még az sem esett volna nehezükre, hogy kezeiket a szent dolgokra is rátegyék, azaz a templomrablókra vonatkoztatja. A költő viszont nem így érti, ugyanis szó sem esik templomrablásról, hanem aljas, mocskos haszonra törekvő embereket mutat be, akik úgy gazdagodtak meg, hogy ajándékokat, azaz játékokat adtak a népnek. A vállalkozók és a temetésrendezők pedig épp ilyen üzletekre törekedtek.²

És úri lándzsa alá tartani eladó fejét. (3, 33) „Ami úrrá teszi, ami felszabadítja a rabszolgákat, azaz a lándzsa szó a szabadságpálca helyett áll” – írja Valla. Ám ahogy senki sem vitatná, hogy a szolgákat a szabadságpálca szabadítja fel, úgy senki sem helyeselheti ép elmével, hogy a *hasta* a szabadságpálca helyett áll itt, hiszen semmi sem térhet el ennél jobban a költő mondanivalójától, aki, miután felidézett néhány mocskos pénzkereseti formát, azokat is hozzáveszi, akik pénzszerzés céljából egy adott időre saját magukat is eladják.³

¹ Poliziano nézetének cáfolata teljes mértékben megállja a helyét.

² BRAUND teljes mértékben egyetért Fonzio magyarázatával.

³ A modern kommentárok itt és a következő három esetben is Fonziót igazolják.

Notaeque per oppida buccae. Parasiti aut delatores Valla idem exponit longe diuersa a poetae sententia. Qui cum hos cornicines et perpetuos comites theatrorum in municipiis fuisse dixerit, [25^v] statim addidit eos buccis, quae spiritu inflatae intumescunt, in cornibus personandis innotuisse. 5

Munera nunc edunt. Dant munera et officia distribuunt idem Georgius Valla interpretatur. At non de impertitis et distributis unicuique muneribus et officiis, sed de publicis scribit poeta ludis, indignatus eos, qui theatri prius inseruiebant, tantas esse diuitias consecutos, ut nunc ludos, quae munera etiam appellantur, exhibeant. Cicero ad Curionem epistolarum libro secundo. *Nempe studium non defuit declarandorum munerum tuo nomine.* Martialis libro quinto. *Sutor Cerdo dedit tibi culta Bononia munus. / Fullo dedit Mutinae. Nunc tibi copo dabit.* 10 15

Et uerso pollice uulgi. Idest uulgo refragante, repugnante, aduersante scribit Mancinellus perinde ac si uulgi fauor ab his munera et ludos populo edentibus longe discesserit. Quod est contra poetae sententiam ostendentis uulgum non miserari gladiatorum necem, consuetum interdum uictorem a succumbentis interitu continere. Vnde ait in prima epistola de Veiano gladiatore Horatius. *Ne populum extrema toties exoret harena.* Quare uerso pollice a succumbente et populum orante gladiatore debemus accipere. Ex quo sequitur assensu populi quemlibet occidi gladiatorem. 20 25

2 poetae] *corr. ed. pro poeta* 8 Georgius Valla *add. Fontius* 17–27 Et ... gladiatorem *add. Fontius* 21 necem, [[alioqui]] consuetum *del. Fontius* 26–27 occidi [[ab his munera dantibus]] gladiatorem *del. Fontius*

1 Juv. 3, 35. 7 Juv. 3, 36. 13–14 Cic. *Fam.* 2, 3, 1. 13 nempe] Cic. *rupae* 15–16 Mart. 3, 59. 16 tibi] M ubi 17 Juv. 3, 36. 17 uulgi] I uulgi 24 Hor. *Ep.* 1, 1, 6.

Városszerte ismert pofák. (3, 35) „Élősködők vagy besúgók” – mondja szintén Valla, ám jócskán eltér a költő gondolataitól, aki miután azt mondta, hogy ezek kürtösök és a vidéki *theatrumok* állandó kísérői voltak, tüstént hozzáteszi, hogy az arcukról váltak ismertté, mely a kürtök megszólaltatásakor a levegővételtől felfúvódott.

Most ők adnak ajándékokat.¹ (3, 36) „Ajándékokat adnak, és hivatalokat osztanak” – ezt is Georgius Valla értelmezi így.² Ám a költő nem az egyeseknek juttatott és kiosztott ajándékokról és hivatalokról, hanem a nyilvános játékokról ír azon méltatlankodva, hogy azok, akik korábban még a *theatrumok*ban szolgáltak, oly nagy gazdagsághoz jutottak, hogy most ők tartanak játékokat, melyeket *munerának* (ajándékoknak) is neveznek. Cicero levelei második könyvében ezt írja Curió-nak: „Kétségtől nem hiányzott a törekvése, hogy a te nevedben játékokat ígérjen.” Martialis az ötödik könyvben: „Cerdo suszter adott játékokat neked, ékes Bononia. Egy ványoló adott Mutinának. Neked most egy fogadás fog.”

És a nép fordított hüvelykujjával. (3, 36) „Azaz miközben a nép ellene szavaz, ellenkezik, tiltakozik” – írja Mancinellus, mintha a nép tetszése jócskán eltért volna azokétól, akik az embereknek „ajándékokat”, azaz gladiátorjátékokat adtak. Ez ellentétes a költő véleményével, aki rámutat, hogy a nép nem bánja a gladiátorok halálát, noha néha szokás volt, hogy a győztes nem öli meg az alulmaradót. Ezért mondja az első levelében Horatius Veianus³ gladiátorról: „ne kérlelje a népet annyiszor az aréna szélén.” Úgy kell tehát értenünk, hogy a fekvő és a népet kérlelő gladiátortól fordítja el hüvelykujját, amiből az következik, hogy a nép egyetértésével bármely gladiátort megölhetik.⁴

¹ Szó szerinti fordítás, mivel Fonzio a szó jelentését magyarázza a következőkben.

² Az általam használt Valla-szövegben nem a *munera*, hanem a *munia* („kötelezettségek”) kifejezés szerepel a humanista magyarázatában.

³ Horatiusnál Veianus.

⁴ Fonzio ezzel Iuvenalis következő szavaira utal: *occidunt populariter*, azaz „a nép kedvére ölnek” – melyek egyúttal értelmezését is igazolják.

Nam de aliorum caede in tam sordidis munerariis non decet intelligi.

Funus promittere patris. Aut creditoribus meis inquit Valla perinde atque Vmbritius de suo ipsius parente dixerit. Quod sane probabile non est in bono et docto et 5
sene Vmbritio, ad eos tantum, qui se de parentum interitu, ut patria bona inuaderent, consulebant, referente.
Chordas obliquas cum tibicine. Genus tibiae notat, quae obliqua dicebatur, quam primus Marsyas inuenit in Phrygia, ut scribit Plinius. Haec Domitius tibicini obliquas 10
chordas attribuens, duoque inter se distincta ad unum tibicinem referens. Vmbritius enim dicit e Syria Romam tibicines, fidicinesque uenisse, Domitius uero tibicinem solum refert, tanquam nesciat spiritu oris inflari tibiae, chordas uero in cithara plectro aut digitis resonare. Ergo 15
ita distincte legendum est. Et secum uexit linguam et mores, et cum tibicine chordas obliquas idest uexit tibicinem et fidicinem obliquis fidibus hoc est chordis resonantem. Caeterum Plinius quoque perperam ab eo adductus est. Nam ut in septimo eius apparet uolumine. 20
Obliquam tibiam inuenit Midas in Phrygia, geminas tibiae Marsyas. Verum enimuero in hac chordarum obliquitate Georgio Valla nihil excogitari potest obliquius scribente obliquas idest rusticas, uel quas tibicines in obliquum tangunt. 25

1–2 Nam ... intelligi *add. Fontius* 1 caede [posse intelligi] in tam *del. Fontius* 2 decet intelligi] *corr. Fontius pro concesserim* 18 tibicinem et] *corr. Fontius pro texto illegibili* 18 fidicinem] *corr. Fontius pro fidicines* 18 hoc est] *corr. Fontius pro texto illegibili* 19 resonantem] *corr. Fontius pro resonantes* 22–25 uerum ... tangunt *add. Fontius*

3 Juv. 3, 43. 8 Juv. 3, 63–64. 8 chordas obliquas cum tibicine] I cum tibicine / chordas obliquas

Más emberek megölésére ugyanis nem gondolhatunk ezen alávaló gladiátorjáték-szervezők esetében.

Az apa temetését megígérni. (3, 43) „Vagy a hitelezőimnek...” – mondja Valla, mintha Umbricius a saját apjáról beszélne.¹ Ez viszont nem egyáltalán valószínű a derék, tanult, öreg Umbricius esetében, aki csupán azokra utal, akik magukban szüleik halálán gondolkoznak, hogy az atyai vagyonhoz hozzájussanak.

A ferde húrokat a fuvolással. (3, 63–64) „A fuvola azon fajtáját jelöli, melyet ferdének neveznek, s melyet Marsias talált fel Phrygiában, ahogy Plinius írja.” Domitius tehát a ferde húrokat is a fuvolához köti, két különböző dolgot kapcsolva egyazon fuvolához. Umbricius ugyanis azt mondja, hogy Szíriából fuvolások és lantosok jöttek Rómába, Domitius viszont csak a fuvolásra utal, mintha nem tudná, hogy a fuvolát a levegő szájából történő befújásával, a lant húrjait pedig pengetővel vagy ujjal szólaltatják meg. Tehát a következőképp kell elkülöníteni a kettőt: és magával hozta a nyelvet és az erkölcsöt, s a fuvolással a ferde húrokat, azaz elhozta a fuvolást és a lantost, aki ferde lanttal, azaz húrokkal zenél.² Továbbá Pliniust is tévesen hozza fel, hiszen hetedik könyvéből egyértelmű, hogy a ferde fuvolát Phrygiában Midas találta fel, Marsias ezzel szemben a kettős fuvolát ötlötte ki.³ A húrok említett ferdesége kapcsán pedig kitalálni se lehetne ferdébbet Georgius Valla véleményénél, aki azt írja, hogy „ferdek, azaz falusiasak, vagy a fuvolások rézsút érintik meg őket.”⁴

¹ Ismét felmerül a gyanú, hogy Fonzio félreérti Vallát, aki nem utal (legalábbis egyértelműen) arra, hogy Umbricius a saját atya haláláról beszélne: *Aut creditoribus meis, his cum quibus male vivitur, qui sub severo patre vivunt.* A hely egyébként egyértelműen a jóslásra vonatkozik, ld. GELLÉRFI (2018: 233–234).

² A „ferde húros” hangszert FERGUSON és BRAUND a *sambucaként* azonosítják, COURTNEY más lehetőségeket is felvet. Fonzio magyarázata magáért beszél.

³ Plin. Nat. 7, 204: *...obliquam tibiam Midas in Phrygia, geminas tibias Marsyas in eadem gente*

⁴ Fonzio itt pontatlanul idézi Vallát, akinél nem szerepel a *vel*, azaz „vagy” szó a magyarázatban. Cáfolata így is jogos.

Nusquam enim obliquum pro rustico legitur. Neque tibicines chordas manibus tangunt, sed ore ac spiritu inflant tibias. Pro obliquis autem odis hoc est ebriosis, non nisi accipietur ab ebris. Nam qui sobrii sunt ad formam cytharae ex obliquo intentae referunt.

5

Amydone relictæ. Idem Domitius inquit. Amydon inter sporadas insulas mollissimorum [26^r] hominum patria. Equidem apud Homerum circiter finem secundi Iliados libri Pyrrhechinem ducem secum Troiam adduxisse Paeones reflexos arcus gestantes procul Amydone patria atque Axio flumine profectos, et eiusdem poematis decimo et sexto uolumine legi eiusdem Pyrrhechinis, sub quo duce egregii Paeones ex Amydone urbe et late fluente Axio uenerant, dextrum humerum iaculo a Patroclo transfixum esse. Caeterum et Johannes Tortellius in dictione Mygdonia super hac Amydone aberrauit Mygdonem non Amydonem legens. Quae scriptura neque in uetustis, neque in nouis poetae codicibus reperitur. Neque uero etiam Mygdon insula iuxta Mygdoniam, ut ipse asserit, inuenitur.

10

15

20

Isaeo torrentior. Aut Isaeo fluuio, aut Isaeo rhetore pariter et philosopho scribit Merula. Quem Isaeum fluuium posuisse, ubi uero locorum sit, non addidisse, inditio est ab eo confictum esse contra poetae mentem de Isaeo rhetore describentis, siue ille sit, qui Demosthenem erudiuit, siue, cui magis adhaereo, is qui Romae Iuuenalis aetate uiguit, cuius ubertatem et extemporaneam copiam ad Nepotem scribens maximopere laudat iunior Plinius secundo epistolarum suarum libro.

25

1–5 Nusquam ... referunt *add. Fontius* 6 Domitius *add. Fontius*

6 Juv. 3, 69 21 Juv. 3, 74.

Ugyanis a ferde sehol sem jelenti azt, hogy falusias, a fuvalások pedig nem a húrokat érintik kezükkel, hanem a fuvalát fújják szájukkal és a kilélegzett levegővel. Ferde dalra, úgymint részeges dalra pedig legfeljebb a részegek vonatkoztatják e kifejezést, a józanok ugyanis csakis a harántirányból pengetett lant alakjára érthetik.

Elhagyván Amydont. (3, 69) Ugyancsak Domitius mondja a következőt: „A Szporádok közti Amydon a legelpuhultabb emberek hazája.” Én ellenben Homérosnál az *Ilias* második könyvének vége felé azt olvastam, hogy Pyrrhechines¹ vezette Trójába a hajlított íjat viselő paeonokat messzi hazájukból, Amydonból, az Axios folyótól elindulva. Továbbá ugyanezen költemény tizenhatodik könyvében azt olvastam, hogy ennek a Pyrrhechinesnek, akinek vezetésével a legkiválóbb paeonok Amydon városából és a szélesen hömpölygő Axiostól eljöttek, jobb vállát Patroclus dárdával átdöfte.² Egyébként pedig Johannes Tortellius is téved Amydon kapcsán Mygdoniát említve. Ő Mygdont olvas, s nem Amydont, csak hogy ez az olvasat sem a költő régi, sem új kódexeiben nem jelenik meg, Mygdon nevű sziget pedig nem található Mygdonia mellett, ahogy ő azt állítja.

Isaeusnál sodróbb. (3, 74) „Vagy az Isaeus folyónál, vagy Isaeus szónoknál, aki egyszersmind filozófus is volt” – írja Merula. Hogy miféle Isaeus folyót helyezne ide, s az hol van, nem teszi hozzá, bizonyosan ő találta ki a költő gondolataival ellentétesen, aki Isaeus szónokról ír, akár arról, aki Démosthenést tanította, akár arról, aki Iuvenalis korában tevékenykedett Rómában (én inkább rá gondolnék),³ s akinek gazdag beszédét és rögtönzött bőséget szerfelett dicséri ifjabb Plinius Neposnak írva levelei második könyvében.⁴

¹ Hom. *Il.* 2, 848-850. A névalak Homérosnál Pyraichmés, az *Ilias Latiná*-ban Pyraechmes.

² Hom. *Il.* 16, 284sqq.

³ A modern értelmezők is utóbbira gondolnak.

⁴ Plin. *Ep.* 2, 3.

Bacca nutrita Sabina. Etsi bacca oleae quoque est, tamen cum generale arborum fruticumque omnium baccas ferentium uerbum sit, ut lauri, corni, myrti, lentisci, praestat ad baccas omnis, quae mandi possunt, quam ad oleas tantum referri, ut scribit Merula. Quae bacca quidem 5 certe Sabinis perbelle conuenit parco et agresti uictui assuetis. Etenim hoc in nomine Sabinorum inest facies quaedam integritatis. Vnde ait Virgilius *Curibusque seueris*, et Horatius. *Sum bonus et frugi, renuit negat atque Sabellus.* Si trulla inuerso crepitum dedit aurea fundo. Cum et 10 ructare et meiere supra dixerit, satis probabile quoque Domitio uisum est, ut etiam excernere nunc consequatur. [26^v] Quibus excrementis in auream trullam cadentibus fundus inuertitur. Sed obscena est haec nimis et fetida adulatio, cum praesertim non excrementariam, sed 15 uinariam trullam ponat Varro. Et Horatius in sermonibus scripserit. *Qui Veientanum festis potare diebus / Campana solitus trulla*, et Martialis nono uolumine *Clinicus Herodes trullam subduxerat aegro / Deprensus dixit. Stulte quid ergo bibis?* Quare iudicio meo erit appositior et uerecundior 20 lectio diuitis uentrem auream trullam denominari, ut post ructare ac meiere, perbelle etiam pedere subsequatur.

3–4 lentisci, [[caeterarumque id genus,]] praestat *del. Fontius* 12 consequatur] *corr. Fontius pro* subsequatur 20 iudicio meo erit] *corr. Fontius pro* texto illegibili 21–22 diuitis ... subsequatur] *corr. Fontius pro* cum poculum trulla sit, ut in fine potationis exhausta trulla et propterea inuerso fundo talis edatur ore crepitus atque sonus. Neque uero me praeterit, quod \etiam fieri uidi/, conuiuas interdum cyathos et pocula in mensam amotis mappis rotare solere, et ea quotiens inuerso fundo \finita rotatione/ conciderunt, insonare. Sed an uentrem \potius/ diuitis, auream trullam denominari \ut post meiere perbelle etiam pedere subsequatur?/ Et crepitum uentris emittere fundo inuerso idest tumultuante uentre eum poeta dicit?

1 Juv. 3, 85. 8 Verg. *Aen.* 8, 638. 9 Hor. *Ep.* 1, 16, 49. 9 negat atque] H negitatque 10 Juv. 3, 108. 17–18 Hor. *Sat.* 2, 3, 143–144. 18–20 Mart. 9, 96.

Szabin olajbogyó táplálta. (3, 85) „Még ha olajbogyó áll is itt, mégis mivel általánosságban minden bogyót termő fa és bokor bogyóiról van szó, mint például a babér, a som, a mirtusz, a masztix, inkább minden ehető bogyóra vonatkozik, mintsem csak az olajbogyóra” – írja Merula. Csakhogy az olajbogyó bizony nagyon is illik a szűkös, egyszerű ételhez szokott szabinokhoz, s e szóban a szabinok egyfajta érintetlenségének képze van benne. Ezért mondja Vergilius, hogy „és a zord curesiekkal”, Horatius pedig: „»Jó és derék vagyok.« Ellenkezik, tagad a szabin is.”

Ha az arany trulla¹ megreccsen, miután kifordult az alja. (3, 108) Domitius azt valószínűsíti, hogy mivel fentebb a böfögről és a vizelésről már szó esett, most a székelés következik, tehát az aranyedénybe eső ürüléktől behorpad annak alja. De ez esetben túl obszcén és undorító lenne a hízelgés,² ráadásul Varro nem éjjeliedényt, hanem bormerítő kanalat ért a *trulla* alatt.³ Horatius ezt írja satíráiban: „aki Veiiben termett bort iszik ünnepnapokon campaniai merítőkanállal.” Martialis kilencedik könyvében pedig ezt: „Herodes, az orvos elloptott egy bormerítőt betegétől, s rajtakapva ezt mondta: »Ostoba, hát miért iszol?«” Ezért megítélésem szerint helyesebb és szemérmesebb olvasat a gazdag ember hasát arany *trullának* nevezni, hogy a böfögés és a vizelés után szellemesen a szellentés következzen.⁴

¹ Mivel Fonzio a szó jelentésével foglalkozik, a *trullát* nem fordítom.

² Ti. Iuvenalis e szakaszban a hízelgésről beszél.

³ Varr. *L. L.* 5, 118.

⁴ A modern kommentárok megosztottak abban a tekintetben, hogy a sor valamilyen altesti poént hordoz-e, a székelésre mindenesetre senki sem vonatkoztatja.

Ad quem Gorgonei delapsa est penna caballi. Et Valla et Merula, ut ex eorum apparet uerbis, Hippocrenem fontem in Parnaso a Pegaso excitatum referunt. At ueteres in Helicone Pegaseium fontem locauere. Aratus de Pegaso. *Hinc surgit imago / Gorgonis, hinc proles in Pierio Helicone, / Vertice cum summo nondum decurreret unda / Museos fontes dextri pedis ictibus hausit. / Inde liquor genitus nomen dedit Hippocrenem. / Fontes nomen habent, sed Pegasus aethere summo / Veloces agitat pennas et sidere gaudet.* Ouidius quinto Metamorphoseon libro de Pallade scribens in Heliconem 10 profecta ad Hippocrenem fontem uidendum ait. *Virgineumque Heliconia petit, quo monte potita / Constitit et doctas sic est affata sorores. / Fama noui fontis nostras peruenit ad aures, / dura Medusei quem praepetis ungula rupit. / Is mihi causa uiae [27^r] uolui mirabile factum / cernere. Vidi ipsum 15 materno sanguine nasci. / Excipit Vranie. Quaecunque est causa uidendi / Has tibi diua domos, animo gratissima nostro, / Vera tamen fama est, et Pegasus huius origo / Fontis, et ad latices deduxit Pallada sacros. / Quae mirata diu factas pedis ictibus undas / Siluarum lucos circumspicit antiquarum.* Sed et 20 Hyginus quoque haec refert. Hunc Aratus et alii complures Pegasus Neptuni et Medusae Gorgonis filium dixerunt, qui in Helicone Boeotiae monte ungula saxum feriens fontem aperuit, qui ex eius nomine Hippocrene est dictus. Quin et Strabo idem sentit in octauo scribens uolumine. *Vulgatum est etiam 25 caballinum in Helicone fontem erupisse, cum subiectam ibi rupem feriret ungula.* Quibus tam claris auctoribus liquido apparet, non in Parnaso, sed in Helicone longe a Parnaso distante hunc Pegaseium fontem scaturiisse.

21 Hyginus] corr. ed. pro Iginus

1 Iuv. 3, 118. 1 quem] I quam 5-9 German. 217-223. 5 hinc surgit] Ar assurgit 5 interpunctio alia apparet in Ar: ...imago. Gorgonis... 5 hinc] Ar hic 7 dedit] Ar tenet 9 interpunctio alia apparet in Ar: Hippocrenem fontes 12-20 Ov. Met. 5, 254-265. 17 nostro] OvM nostro es 18 et Pegasus] OvM est Pegasus 21-24 Hyg. Astr. 2, 18. 23 saxum feriens] Hyg feriens saxum 25-27 Str. 8, 6, 21. in transl. Guarini Veronensis

Melyre a Gorgótól származó ló tollai hulltak. (3, 118) Valla és Merula, ahogy szavaikból kitűnik, a Pegasus által megindított Hippocrene forrásra vonatkoztatják a Parnasuson. Ám a régiek a Heliconra helyezték a pegasusi forrást. Aratus a Pegasusról: „Innen emelkedik ki Gorgo képe, s innen az utód, ki a pieriai Heliconon, mikor a csúcs tetejéről még nem futott le a hab, a múzsai forrásokat jobb lába ütéseivel szakasztotta. Az innen eredő víz adta a Hippocrene nevet. Ez a neve a forrásoknak, de Pegasus a magas égben verdesi gyors szárnyait és örül a csillagoknak.”¹ Ovidius a *Metamorphoses* ötödik könyvében ezt mondja Pallasról, aki a Heliconra utazott, hogy lássa a Hippocrene forrást: „És a szűz Heliconra ment, a hegyre felérve megállt, s így szólt művelt nővéreihez: »Fülünkbe jutott az új forrás híre, melyet a gyorslábú Medusa-sarj kemény patája fakasztott. Ez az oka utamnak, ezt a csodás történetet látni akartam. Láttam, hogy ő anyja véreből született.« Uranie folytatja: »Bármilyen volt is az okod, istennő, e házakat meglátogatni, az a lehető legkedvesebb lelkünknek. Csakugyan igaz a hír: Pegasustól ered e forrás«. És elvezette Pallast a szent vízhez, körülnézett ő az ősi erdő ligeteiben, hosszan bámulva a láb ütötte hullámokat.” De Hyginus is erre utal: „Aratus és néhány más szerző is Neptunus és Medusa, a Gorgó fiának nevezte ezt a Pegasust, aki a boiótiai Heliconon egy forrást fakasztott patájával egy sziklát megütve, s ezt órála nevezték el Hippocrenének.” Sőt még Strabo is egyetért ezzel, aki a következőket írja a nyolcadik könyvben: „Köztudomású, hogy egy ló a Helikónon forrást fakasztott, amikor az alatta lévő sziklát patájával megütötte.” Ezek az igen jeles szerzők tiszta vizet öntenek a pohárba: nem a Parnasuson, hanem az attól messze távol fekvő Helikónon tört a felszínre ez a Pegasus-forrás.²

¹ A fordítás Fonzio, a modern kiadásoktól nagyban eltérő szövege alapján.

² Iuvenalis ezzel szemben egyértelműen a Tarsosra utal, a Hippokréne elhelyezését illetően, mely érvelésének hangsúlyos eleme, viszont nem téved Fonzio.

Tandemque redit ad pulpita notum exodium. Quod scribit Merula Tortellium aberrasse, qui exodium pro erogatione posuit, recte scribit. At quod ait Nonium Marcellum et Pompeium Festum in origine et interpretatione huius dictionis parum erudite locutos esse, uideamus an perperam 5 senserit. Finem significare exodium Festus dicit, et Varronis a Nonio allata testimonia idem declarant, et ea est Varronis auctoritas, his praesertim tam claris grammaticis accedentibus, nemini ut dubium esse debeat, poni pro fine solitum esse exodium. Sed quid prohibet idem uerbum alia 10 in significatione apud Iuuenalem hoc in loco et in secundo uolumine inueniri? Vbi ait *Vrbicus exodio risum mouet Atellanae*, et apud Suetonium in Tiberio scribentem. *Vnde uox in Atellanico exodio proximis ludis assensu maximo excepta percrebruit?* Quanquam si diligenter quid exodium 15 Atellanicum sit reputauerimus, magnam habere cum fine superioris cantus proportionem censebimus. [27^v] Quod ut melius decernere ualeamus, Liuium circiter initium libri septimi ab urbe condita ubi originem scaenicorum ludorum refert audiamus. *Postquam inquit lege hac fabularum ab risu ac 20 soluto ioco res auocabatur, et ludus in artem paulatim uerterat, iuuentus histrionibus actu relicto, ipsa inter se more antiquo ridicula intexta uersibus iactitare coepit. Quae exodia postea appellata, consertaque fabellis potissimum Atellanis sunt. Quod genus ludorum ab Oscis acceptum, tenuit iuuentus, nec ab 25 histrionibus pollui passa est. Eo institutum manet, ut actores Atellanarum nec tribu moueantur, et stipendia tanquam expertes artis ludicrae faciant.* Haec Liuius. Cuius ex oratione apparet, non simpliciter omnem cantum significare exodium, ut Pollucem adducens, scribit Merula, sed ea ridicula intexta 30 uersibus, quae iuuentus Romana iactitabat relicto histrionibus actu.

8 praesertim] corr. Fontius pro quoque 17 superioris cantus add. Fontius
29 omnem add. Fontius

1 Juv. 3, 174–175. 12–13 Juv. 6, 71. 13–15 Suet. Tib. 45, 1. 13 vox] S mora
20–28 Liv. 7, 2. 22 actu] Liv fabellarum actu 23 quae] Liv unde

S végül visszatér a színpadra az ismert *exodium*. (3, 174) Merula helyesen írja, hogy Tortellius téved, amikor az *exodium* szót *erogatió*ként (kifizetésként) értelmezi. De lássuk, vajon ő maga is téved-e, amikor azt mondja, hogy Nonius Marcellus és Pompeius Festus e kifejezés eredetét és magyarázatát kevéssé tudós módon mutatja be. Festus szerint az *exodium* a véget jelöli, s Varro Nonius által idézett *testimonium*ai is ugyanezt jelentik ki. Varro tekintélye pedig akkora, különösen amikor ilyen kiváló grammatikusok csatlakoznak hozzá, hogy senkinek sem kell vitatnia, hogy az *exodium* valaminek a végét szokta jelenteni. Ámde mi akadály van annak, hogy e szó más-más jelentésben álljon Iuvenalisnál e helyen és a második könyvben? Ott a következőt mondja: „Urbicus nevetést kelt az Atellana *exodium*-ában.” Suetonius pedig ezt írja a Tiberius-életrajzban: „Ezért terjedt el a kifejezés, melyet a következő előadásokon az Atellana-*exodium*ban a legnagyobb tetszés fogadott.” Jóllehet, ha alaposan újra átgondoljuk, mi lehet az Atellana-*exodium*, úgy fogjuk ítélni, hogy sok köze van az előző ének végéhez. Hogy ezt jobban megfigyelhessük, hallgassuk meg Liviust, aki az *Ab urbe condita* hetedik könyvének eleje táján a színházi játékok eredetét mutatja be: „Miután a kacagást és a kötetlen tréfát ez a műfaj kiszorította, és lassacskán művészetté vált a multság, az ifjúság a darabok előadását átengedte a színészeknek és visszatért a régi megszokott tréfás, verses rögtönzésekhez. Ezeket később *exodium*nak nevezték, s az Atellana-előadásokkal hozták kapcsolatba. Ezt az oszkoktól kapott műfajt az ifjúság tisztán megőrizte, nem hagyván, hogy a színészek beszenyeyezzék. Ezért maradt fent a rendelkezés, hogy az Atellana-előadókat nem kell kizárni a tribusokból, és katonai szolgálatot is teljesíthetnek, mintha csak nem is lenne köztük a színjátszáshoz.” Így Livius. Szavaiból kiderül, hogy az *exodium* nem egyszerűen minden éneket jelöl, ahogy azt Polluxot citálva írja Merula, hanem csak azokat a versekbe szőtt tréfákat, amelyeket a római ifjúság adott elő a színjátszást a színészekre hagyva.

Vnde datur intelligi, quod cum finitus ab histrionibus unus esset fabulae actus, donec alius actus inchoaretur, haec ridicula exodia appellata, a iuuentute Romana iactitabantur. Quia igitur extra uiam et finem superioris actus exodia canebantur, neque in origine neque in interpretatione uerbi ueteres illi auctores aberrauere. Nam qui non ab ἔξω καὶ ὁδοῦ idest extra uiam ut Marcellus ait, sed ab ἔξω καὶ ὠδῇ quasi extra cantum exodium componunt, parum aduertunt ὠδῇ per ω magnum naturaliter longum dactilicae huic sedi non conuenire. Caeterum ab exodio, exodiarium est deductum quo uerbo Ammianus Marcellinus libro duodetrigesimo historiarum est usus. *In omni iniquiens spectaculo exodiario.*

Ille metit barbam. Georgius Valla perinde hunc locum interpretatur, atque unus quo sit gratior domini aut atriensis serui barbam tondeat, aut pueri qui in delitiis domini sit crinem admutilet et componat. Ego uero non pro eo cliente qui tanquam tonsor crinem tondeat et concinnet, sed pro diuitibus ac patronis accipio, quorum pueri cum primum deponunt barbam aut capillum, festumque ac solemnem depositionis huiusmodi agunt diem, familiares clientesque in eorum gratiam mittunt munera. Vnde etiam repletur domus libis uenalibus. Vetustissimum autem fuisse morem consacratorum crinium quando primum pueri tonderentur in Thesei uita Plutarchus ostendit scribens. *Vigebat etiam illis temporibus consuetudo, ut qui ex ephebis excessissent delati in Delphos de comis deo primitias darent. Accessit igitur in Delphos Theseus, et loco etiam his temporibus Thesiae ab illo nomen manet.*

1 quod *add. Fontius* 4–5 quia ... canebantur] *corr. Fontius* pro a tali igitur fine extra quem huiusmodi ridicula canerentur, cum constet esse exodium nuncupatum 6–10 nam ... conuenire *add. Fontius* 11–13 caeterum ... exodiario *add. Fontius* prius quam 6–10 14–29 ille ... manet *add. Fontius*

13 Amm. 28, 4, 33. 14 Juv 3, 186. 26–29 Plut. *Thes.* 5, 1. *in transl. Lapi Florentini*

Innen megérthető, hogy amikor a színdarab egy felvonását befejezték a színészek, ezeket az *exodium*nak nevezett tréfákat adta elő a római ifjúság, amíg a következő felvonás el nem kezdődött. Mivel tehát az *exodium*okat az előző felvonás menetén kívül, annak végén túl adták elő, sem a szó eredete, sem magyarázata tekintetében nem tévedtek ama régi szerzők.¹ Hiszen akik nem az ἔξω és a ὁδοῦ szavakból – azaz „az úton kívül”, ahogy Marcellus mondja –, hanem az ἔξω és az ὠδῆ szavakból – mintegy „a dalon kívül” –, rakják össze az *exodium* szót, nemigen figyelnek arra, hogy a természeténél fogva hosszú ómegával írott ὠδῆ nem illik e helyen a daktilusba. Az *exodium* szóból származik egyébként az *exodiarus* („*exodium*hoz kapcsolódó”), melyet Ammianus Marcellinus is használ történeti műve huszonnyolcadik könyvében: „Minden *exodium*-előadáson...”

Ez a szakállát vágja. (3, 186) Georgius Valla úgy magyarázza e helyet, mintha valaki azért, hogy megbecsültebb legyen, ura vagy az udvarmester szakállát vágná, vagy ura kedvenc fiújának haját kurtítaná meg és gyűjtené össze. Én viszont nem arra a *cliens*re vonatkoztatom, aki, mintha borbély lenne, a haját levágja és megigazítja, hanem a gazdagokra és a patrónusokra, akik ünnepként töltik el a napot, amikor gyermekeik először vágatják le hajukat és szakállukat, a szolgák és a *cliensek* pedig ajándékokat küldenek, hogy kedvükre tegyenek,² és ezért telik meg a ház eladó kalácsokkal.³ Hogy igen ősi szokás a gyermek első megnyírásakor levágott haj feláldozása, Plutarchus is megmutatja, aki Theseus életrajzában a következőket írja: „Abban az időben még élt a szokás, hogy a gyermekkort elhagyván az ifjakat Delphoiba küldték, hogy zsengeáldozatot adjanak hajukból az isteneknek. Így tehát Theseus is elment Delphoiba, s egy helyet arrafelé űtána még manapság is Thesiának neveznek.”

¹ COURTNEY és BRAUND is valószínűsíti, hogy Iuvenalis az Atellanára gondol itt – az *exodium* etimológiai levezetése pedig kétségkívül helyes.

² A modern kommentárok ezúttal is Fonzio értelmezését támasztják alá.

³ Juv. 3, 187: *plena domus libis uenalibus* – „Tele a ház eladó áldozati kalácsokkal.”

Sic Catullus e Callimacho translatos Beroniceos decantat crines Veneri Zophintidi uotos. Sic Silius Sarmeos Marti. Sic Papinius Earineios Aesculapio. Sic Martialis Encolpios Phebo uotos. Sic Nero primam barbam in auream pixidem conditam et pretiosissimis margaritis adornatam 5 Tranquillo attestante Capitolio consecrauit.

Nos urbem colimus tenui tibicine fulctam. Tibicines appellantur columnellae, quibus rustici tecta sua fulcire solent. Vnde Virgilius per translationem sua hemistichia tibicines uocauit. Haec Georgius Valla. A quo equidem 10 libenter didicero, quibus in scriptis tibicines sua hemistichia uocet Maro. Seruius certe super sexti uoluminis uersu *Aspectans siluam immensam et sic forte precatur* ita ait, *Vacat forte, et est uersus de his, qui tibicines uocantur, quibus datur aliquid ad solam metri sustentationem,* 15 *ut Nunc dextra ingeminans ictus, nunc ille sinistra. Nec enim possumus intelligere eum fortuitu rogasse.* Ex his uerbis non a Virgilio sua hemistichia apparet tibicines appellari, sed esse hunc uersum ex his [28^r] qui uocantur tibicines, quia sustentatione indigeat, ut stare possit integra eius 20 dimensio, quae in dictione forte locata est. Non enim fortuitu precatur Aeneas, sed ne concidat uersus, ea dictio tanquam tibicen subiecta est. Tibicen uero perinde ac publica ad sustinenda aedificia a Iuuenale nunc ponitur. Quod uerbum Pompeius Festus ita interpretatus est. 25 *Tibicines in aedificiis dicti existimantur a similitudine tibia canentium, qui ut cantantes sustineant, ita illi aedificia.*

1–6 sic ... consecrauit *add. Fontius* 24 a Iuuenale nunc *add. Fontius*

7 Juv 3, 193. 13–14 Verg. *Aen.* 6, 186. 14–17 Serv. *Aen.* 6, 186.
26–27 Fest. 18.

Így adja elő Callimachust fordítva Catullus is, hogy Berezice Venus Zophintisnek¹ ajánlotta fel hajfűrtjét. Így Silius Sarmensről, aki Marsnak. Így Papinius Earinusról, aki Aesculapiusnak. Így Martialis Encolpiusról, aki Phoebusnak. És Tranquillus tanúsága szerint Nero is így áldozta fel első szakállát értékes gyöngyökkel feldíszítve, s arany dobozkába rejtve a Capitoliumon.²

Mi a vékony gerendával alátámasztott várost lakjuk. (3, 193) „*Tibicen*nek nevezik az oszlopocskákat, melyekkel a vidékiek szokták a tetőiket alátámasztani. Ezért nevezte Vergilius félsorait jelentésátvitelrel *tibicenek*nek.” Így Georgius Valla, akitől én bizony szívesen megtudnám, hogy mégis mely írásában nevezi így félsorait Maro. Servius a hatodik könyv azon soráról, hogy „és a hatalmas erdőre nézve így könyörgött véletlenül”, ezt írja: „Felesleges a *forte* szó, s e sor azok közül való, melyeket *tibicenek*nek neveznek, mivel ezekhez csakis a *metrum* alátámasztására adnak hozzá valamit, mint a *Nunc dextra ingeminans ictus, nunc ille sinistra* sorban. Nem érthetjük úgy ugyanis, hogy véletlenül könyörgött volna.” Ám e szavakból nem az derül ki, hogy Vergilius *tibicenek*nek nevezte saját félsorait, hanem hogy e sor azok közül való, melyeket *tibicenek*nek neveznek, mivel ahhoz, hogy verstani felosztása megállhasson, támaszra van szüksége, ami itt a *forte* kifejezés. Ugyanis nem véletlenül (azaz *forte*) könyörgött Aeneas, hanem mintegy *tibicen*ként, azaz támaszként áll ott ez a kifejezés, hogy ne essen össze a sor. Itt pedig a ház megtámasztására használt cölöpként használja a *tibicent* Iuvenalis. E szót Pompeius Festus így magyarázza: „Úgy vélik, hogy az épületek *tibicen*jait az énekesek fuvolájával (azaz *tibiá*jával) való hasonlóságuk miatt nevezik így, melyek úgy támogatják az énekeseket, ahogy azok az épületeket.”

¹ A Zephyritis félreértéséből. Cat. 66, 55–58.

² Sil. 4, 200–202; Stat. *Silv.* 3, pr; Mart. 1, 31; Suet. *Ner.* 12, 4.

Sed et Plinius de Petreio loquens libro secundo supra uigesimum tibicinis uocabulo, supra quem insideret, qui tibia caneret, usus est. *Inuenio inquit apud auctores eundem praeter hunc honorem astantibus Mario et Catulo consulibus praetextatum immolasse ad tibicinem.* Ergo tibicen 5
aequiucum nomen est ad plura se porrigens, quorum significationes diuersae sunt. Etenim a prima origine, qui tibiis canit est. Deinde supra quem tibias inflans residet siue ligneus sit siue lapideus, siue alia quacunque re positus. Tum non modo tibias inflantem aedificia etiam 10
sustinens dicitur. Praeterea uersus, qui dictione aliqua non necessaria ad sententiam, sed ad dimensionem accomodata sustineatur dictus est tibicen.

Phecasianorum uetera ornamenta deorum. Valla Georgius in hunc uersum ita scribit. Hic Asianorum. In aliis legitur 15
Phecasianorum. Et est nomen gentis superstitiosae. Horum meminit Appianus, nec non et beatus Hieronymus contra Iouinianum inquit *Bactri canibus ad hoc ipsum nutritis obiiciunt senes. Quod cum Alexandri praefectus Phecasianorum emendare uoluisset, pene amisit* 20
prouinciam. Hactenus Valla. Quem apud Appianum Phecasianam gentem superstitiosam legisse, non uerum est. Etenim quinto uolumine [28^v] ubi de Antonio loquitur, qui Alexandriam uenerat ad Cleopatram, non Phecasianam gentem superstitiosam commemorat, sed 25
Antonium calciamenta candida assumpsisse, qualia ferre Atheniensium sacerdotes et Alexandrinorum, quos phecasios uocant, consueuere.

8 inflans [is] residet *del. Fontius* 10 non [inflans tibias] modo *del. Fontius* 10 tibias inflantem *add. Fontius* 22 legisse, [nisi perperam legerat.] non *del. Fontius* 22 legisse, [...] non *add. et del. Fontius*
23 uolumine [Appianus] *del. Fontius*

3–5 Plin. *Nat.* 22, 11. 14 Iuv. 3, 218. 14 Phecasianorum] I haec Asianorum 18–21 Hier. *Iov.* 2, 7. 20 Phecasianorum] *in editionibus recentioribus* Phecasianum, Nicanor, Stasanor

Plinius pedig a huszonkettedik könyvben Petreiusról beszélve a *tibicen* szót használja arra, amin ül a személy, aki fuvolán játszik: „Azt találtam egyes szerzőknél, hogy e megtiszteltetés mellett Marius és Catulus konzulok jelenlétében bíborba öltözve áldozhatott a *tibicennél*.”¹ Tehát a *tibicen* többjelentésű szó, mely több dologra vonatkozik különböző jelentésben. Tudniillik az első az eredeti: aki *ti-bián*, azaz fuvolán játszik. Aztán amin a fuvolát fújó ember ül, legyen az akár fa, akár kő vagy bármi más dolog. Továbbá nemcsak azt jelenti, aki a fuvolát fújja, hanem azt is, ami a házat tartja. Mindemellett azt a verssort, melyet egy olyan kifejezés támaszt alá, mely az értelem szempontjából nem szükséges, hanem ritmikai okból miatt helyezték oda, szintén *tibicen*nek nevezik.

A phecasiai istenek régi díszeit. (3, 218) Georgius Valla e sorhoz a következőket írja: „*Hic Asianorum* (»ő az ázsiaiakét«), másoknál *Phecasianorum* (»a phecasiaiakét«) olvasható, ami egy babonás nép neve. Appianus megemlékezik róluk, ahogy Szent Jeromos is Iovinianus elleni írásában: »A bactriaiak odavetették az öregeket a kutyáknak, hogy táplálják őket. Amikor Alexandros phecasiai előjárója ki akarta igazítani ezt a szokást, kis híján elvesztette a provinciát.«” Eddig Valla. Az, hogy Appianusnál egy bizonyos babonás phecasiai népről olvasott, nem igaz. Tudniillik az ötödik könyvben, ahol a Kleopátrához Alexandriába érkező Antoniusról beszél, nem a phecasiai babonás népről emlékezik meg, hanem arról, hogy Antonius fehér sarut vett, amelyet az athéni papok és az alexandriaiak szoktak, akiket *phecasi*usnak neveznek.²

¹ Fonzio ez utóbbi helyet alkalmasint félreérti, hiszen Plinius fuvolaszóról beszél.

² App. BC 5, 1, 11: καὶ ὑπόδημα ἦν αὐτῷ λευκὸν Ἀττικόν, ὃ καὶ Ἀθηναίων ἔχουσιν ἱερεῖς καὶ Ἀλεξανδρέων, καὶ καλοῦσι φαικάσιον.

Apud Hieronymum uero non Alexandri praefectus Phocasianorum, sed Alexandri praefectus Nicanor scriptum est in omnibus eius codicibus. Neque uero recte aliter scribi potuit. Nam cum Bactrorum Hieronymus morem referat canibus ad id nutritis senes obiicientium, 5 tam nefandam atque horrendam consuetudinem Alexandri praefectus Nicanor emendare cum uellet, pene amisit prouinciam, cum Bactri ob eam maxime causam defectionem tentauerint. De quibus Bactris cum loqueretur, non difficile erat cognoscere etiam si menda 10 erat in illo codice, non de Phecasiana gente, sed de Bactrianorum praefecto Nicanore Hieronymum scribere.

Hic modium argenti. Idem Valla scribit. Modius et semis unciam facit. Enimuero si uncia constat ex modio et semis, duas unciae partes de tribus partibus eius continet 15 modius. At quaenam haec erat argenti summula gratioso diuiti condonanda? Nonne quis cerneret uel conniuentibus oculis tam exiguum argenti portiunculam non huic sensui conuenire? Liuius secundi belli Punici libro tertio ab Hannibale post Cannensem uictoriam 20 Carthaginem missum legatum Magonem refert *ad fidem tam laetarum rerum effundi iussisse in uestibulo Curiae anulos aureos. Qui tantus aceruus fuit, ut metientibus dimidium super tres modios explesse sint quidam auctores. Fama tenuit, quae propior uero est, haud plus fuisse modio.* Ex Liuianis his 25 uerbis an uidetur cuiquam modius et semis unciam facere? Sed et Plinius libro [29^r] duodeuigesimo capite in septimo de frugum generibus tractans modium tritici Gallici uiginti librarum, Transpadani autem quinque supra uiginti, Sardi uero sex et uiginti esse librarum 30 scribit. Quin etiam Albaldus de minutiis *Duplicatus* inquit *congius in quibusdam prouinciis pro modio accipitur. In pluribus tamen modius sexdecim sextariis accumulatur.*

11 gente, [[quae nusquam est,]] sed *del. Fontius* 12 Bactrianorum praefecto Nicanore] *corr. Fontius pro Bactriano* 15 partes] *corr. ed. pro partis*

Jeromosnál pedig nem *Alexandri praefectus Phecasianorum*, hanem *Alexandri praefectus Nicanor* olvasható az összes kódexben. S nem is lehetett volna máshogy helyesen írni, hiszen Jeromos az öregeket táplálás céljából kutyaik elé vető bactriaiak e szokásáról szól, mely szörnyű és borzasztó szokást Nicanor, Alexandros tisztviselője ki akarta javítani, ám kis híján elvesztette az egész tartományt, minthogy lakói elsősorban ezért kísérelték meg az elszakadást. Minthogy róluk, a bactriaiakról beszél, nem lett volna nehéz rájönni – még ha hiba is van abban a kódexben –, hogy Hieronymus nem a phecasiai népről, hanem Nicanorról, a bactriaiak előljárójáról beszél.

Emez egy modius ezüstöt. (3, 220) Szintén Valla írja: „Másfél modius tesz ki egy unciát.” Csakhogy ha egy uncia másfél modiusból áll, akkor az uncia kétharmada alkot egy modius-t. Ámde milyen kis összegű ezüst lett volna ez ahhoz, hogy egy hálás gazdag ajándéka legyen? Vajon senki sem vette észre, vagy szemet hunytak afelett, hogy ily kevés kis ezüstöske nem illik ehhez az értelemhez? Livius a második pun háborúról írott harmadik könyvben mondja el, hogy a cannaei győzelem után Hannibál által hírvivőként Karthágóba küldött Mago „a nagyszerű események bizonyítására a Cu-ria előcsarnokában kiönttette az aranygyűrűket, s a halom akkora volt, hogy amikor megmérték, több mint három modius-t tett ki egyes szerzők szerint. A hagyomány úgy tartotta, hogy nem volt több egy modiusnál, ami közelebb áll az igazsághoz.” Livius e szavaiból vajon bárkinek is úgy tűnhet, hogy másfél modius egy uncia? Plinius pedig a tizen-nyolcadik könyv hetedik *caputjában*¹ a gyümölcsök fajtáit tárgyalva azt írja, hogy a gall búzából egy modius húsz *libra*, a transpadanaiból huszonöt *libra*, míg a sardusból huszonhat *libra*. Sőt, Albaldus pedig azt mondja a *De minutiis* című munkában, hogy „Két congiust egyes tartományokban egy modiusnak fogadnak el. De a legtöbb tartományban egy modius tizenhat sextariust foglal magába.”

¹ A ma elterjedt beosztás szerint 18, 66.

Mox uero addidit. *Apud Hebreos etiam antiquitus perficiebatur modius sextariis duobus et uiginti.* Paulo autem superius ostenderat, duplicata hemina sextarium fieri.

Optima Sorae. Sora ciuitas Italiae. Virgilius *Summe deum sancti custos Soractis Apollo.* Nam et Sora et Soracte ut 5
multa alia similiter dicitur. Horatius *Vides ut alta stet niue candidum / Soracte.* Haec Valla Georgius perinde ac Sora et Soracte sint idem refert. At Sora in Campania Volscorum est oppidum, iuxta quod Liris fluuius auctore Strabone 10
labitur. De qua septimo ab urbe uolumine inquit Liuius. *Consules dictatoris exercitu ad bellum Volscum usi Soram ex hostibus incautos adorti ceperunt.* Soracte uero longo a Sora disiunctus terrarum spatio in Etruria est mons cuius 15
radices Tybris praeterfluit ad uigesimum situs ab urbe lapidem. Cui hodie sancti Siluestri nomen mutatum est ab eius pontificis aede, quae in cacumine montis ipsius cernitur. 15

Atque obiter leget. Aduerbium obiter, quod significare uidetur praecise, tali causa. Plinius in prologo naturalis historiae. *Vt obiter caueam istos Homeromastigas.* Merulae 20
haec est interpretatio, ut praecise et tali ex causa significet obiter. Sed an ita sit ex ipsius uerbi structura consideremus. Ex ob, quod [29^v] circum significat et iter haec est composita dictio, quasi circum iter. Quae uero circum iter fiunt, inter eundum et in transita 25
quodammodo fiunt. Vnde obiter quasi pariter ac simul, interimque designat.

25 et in transita *add. Fontius* 26–27 unde ... designat] *corr. Fontius* pro et propterea \interim significat et saepe ac simul/ passim et pene ubique. Quare quod ait Plinius, ut obiter caueam, est ut usquequaque \ac simul/ caueam. Et apud hunc poetam praecise ac tali causa legi contra sententiam eius esset.

1–2 Abbo, *Comm.* 96. 4 Juv. 3, 223. 4–5 Verg. *Aen.* 11, 785. 6–7 Hor. C. 1, 9, 1–2. 11–12 Liv. 7, 28. 18 Juv. 3, 241. 20 Plin. *Nat. pr.* 28.

Majd pedig hozzátette: „A hébereknél pedig régóta huszonkét *sextarius*ből áll egy *modius*.” Kevéssel fentebb pedig arra mutatott rá, hogy egy *sextarius* két *heminából* áll.¹

A legjobbat Sorában. (3, 223) „Sora egy itáliai város. Vergilius: »Szent Soracte őre, nagy isten, Apollo.« Ugyanis, ahogy sok más, a Sorát és a Soractét is hasonló jelentésben használják. Horatius: »Látod, hogy magas hóban áll a ragyogó Soracte.«”² Ezt Georgius Valla úgy mondja, mintha Sora és a Soracte ugyanaz lenne. Ám Sora a volscusok városa Campaniában, amely mellett a Liris folyó folyik Strabón szerint.³ Erről Livius a következőket mondja az *Ab urbe* hetedik könyvében: „A consulok a volscusok ellen toborzott dictatori sereggel rajtuk ütve, az óvatlan ellenségtől megszerezték Sorát.” A Soracte pedig egy Sorától földrajzilag messze távol található etrusiai hegy, melynek lábánál a Tiberis folyik, a várostól számított huszadik kőnél. Ez mára Szent Szilveszter nevét kapta a pápa házáról, mely a hegy csúcsán látható.⁴

És eközben olvas. (3, 241) „Az *obiter* határozószó, mely látszólag annyit jelent, hogy *praecise* (röviden) vagy *tali causa* (ezen okból). Plinius a *Naturalis Historia* prologusában: »Hogy ezért óvakodjak e Homéros-bíráloktól.«”⁵ Ez Merula magyarázata: az *obiter* szó jelentése *praecise* és *tali ex causa*. De vizsgáljuk csak meg e szó szerkezete alapján, hogy tényleg így van-e! Az összetétel a *circum* jelentésű *ob* szóból, valamint az *iter* („út”) szóból áll: mintegy *circum iter*. Amely dolgok pedig *circum iter* történnek, menet közben, mintegy folyamatában történnek. Ezért az *obiter* jelentése: „egyszerre”, „egyszersmind”, „eközben”.

¹ A *modius* valóban jóval nagyobb, mint azt Valla feltételezi az idézett helyen, ld. pl. DUNCAN-JONES (1976: 43).

² Valla szövegét Fonzio értelmezésének megfelelően fordítom.

³ Str. 5, 3, 10: καὶ Σῶρα, παρ' ἣν ὁ Λεῖρις παρεξιδὼν εἰς Φρεγγέλλας ῥεῖ...

⁴ Fonzio itt téved: a Soracte és a Monte San Silvestro nem azonos.

⁵ Fordítás a merulai értelmezés szerint.

Planta mox undique magna calcor. Valla magnam plantam pro pedibus multorum capit ignarus magnam plantam non ad numerum, sed ad armatae plantae militis latitudinem magnitudinemque referri. Quod statim poeta expressit dicens. *Et in digito clauus mihi militis haeret.* Nam 5 caligis ferreis milites utebantur. Vnde clauis caligarii, quorum capita praeacuta erant, ut firmiter inter eundem consisterent, sunt appellati. Ex quo in digito haeret poeta dixit. De his clauis caligariis Plinius libro nono, ubi de Larii et Verani piscibus loquitur, sic ait. *Squamis conspicui* 10 *crebris atque praeacutis clauorum caligarium effigie.* Item libro secundo et uigesimo de boletis scribens. *Si enim caligaris clauus, si ferri uel chalybis aliqua rubigo, aut panni marcior affuerit.* Ab his uero caligis ferreis etiam caligati dicti sunt milites. Iuuenalis in fine operis. *Cum duo crura habeas* 15 *offendere tot caligatos / Milia clauorum.* Suetonius in Augusto de militaribus coronis ab eo donatis referens *Has* inquit *quam parcissime et sine ambitione ac saepe etiam caligatis tribuit.*

Nonne uides quanto celebretur sportula fumo. Merula et 20 qui eum subsecuti sunt, hoc ita dictum accipiunt, uelut ab imperatore opsonia darentur, nescii quadrantum centum sportulam etiam numero centum conuiuiarum demonstrari. Sensus ergo poetae est, ex sportularum pecuniis hos conuiuias uel domi parare uel a coquis 25 opsonia emere pari quemque portione ac simul deinde caenitare.

9 clauis caligariis *add. Fontius* 20–21 et ... sunt *add. Fontius*
 21 accipiunt] *corr. Fontius pro accipit* 22 nescii] *corr. Fontius pro nescius*
 25 uel domi parare uel *add. Fontius*

1 Juv. 3, 247–248. 5 Juv. 3, 248. 10–11 Plin. Nat. 9, 69. 12–14 Plin. Nat. 22, 94. 12–13 enim ... chalybis] PIN caligaris clauus ferriue
 15–16 Juv. 16, 24–25. 16 caligatos] I caligas tot 17–19 Suet. Aug. 25, 3.
 20 Juv. 3, 249.

Majd nagy talp tapos mindenfelől. (3, 247–248) Valla a *magna planta* („nagy talp”) kifejezést a sokaság lábára, azaz sok lábra vonatkoztatja nem tudván, hogy a *magna planta* nem a számukra, hanem a katona felfegyverzett talpának szélességére és nagyságára utal.¹ Ezt fejezi ki a költő rögtön ezután, amikor ezt mondja: „és ujjamba fúródik egy katona szöge.” Ugyanis a katonák vascsizmát viseltek, innen a *clavi caligarii* („csizmaszögek”) kifejezés, melyek feje elől hegyes volt, hogy menet közben stabilabban álljanak, s a költő erről mondja, hogy az ujjába fúródik. E csizmaszögekről a következőt írja Plinius, amikor a Larius és a Verbanus tavak halairól beszél: „Feltűnőek sűrű és hegyes pikkelyeikről, melyek a csizmaszegekre hasonlítanak.” Ugyanő a huszonkettedik könyvben a gombákról írva: „Ha ugyanis a csizmaszeg, ha a vas, vagy acél valamiféle rozsdája, vagy a posztó romlása megjelent volna...” A csizmás katonák pedig szintén e vas *caligák*ról kapták nevüket. Iuvenalis életműve végén: „...amikor két lábbal ennyi csizmást, szögek ezreit sérted meg.” Suetonius az Augustus-életrajzban az általa katonáinak adott koronákról beszélve: „ezeket ritkán, s hátsó szándék nélkül adományozta, olykor akár csizmásoknak is.”

Ugye látod, mennyi füst ünnepli a sportulát? (3, 249) Merula és követői ezt úgy értik, mintha arról lenne szó, hogy az uralkodó élelmet osztogat, s nem veszik észre, hogy a száz *quadrans*nyi *sportulát* sugallja a vendégek százfőnyi létszáma is. A költői szöveg értelme a következő: a *sportulaként* kapott pénzből ezek a vendégek vagy otthon készítik el az élelmet, vagy megveszik szakácsoktól, ki-ki ugyanannyit, és ezt követően mindjárt el is fogyasztják.²

¹ A ritka esetek egyike, amikor a modern értelmezők a Fonzio által cáfolt interpretációt tartják helyesnek.

² A kommentárok ezzel szemben megkülönböztetik a *sportula* szó használatát itt és az 1. szatíra esetében: e helyen a suetoniusi Claudius-életrajzban (21, 4) említett *sportulával* hozzák kapcsolatba, amit jobb híján egyfajta „piknikként” nevezhetünk meg, vö. TRÄNKLE (1978: 171).

Nam quod adducit de Seneca, nihil ad sportulam pertinet, sed ad coquos et gulam, quam reprehendit.

Corbulo uix ferret tot uasa ingentia. [30^r] Aut est nomen a corbe deductum, aut de aliquo sui temporis Corbulone intelligit parum erudite descripsit Merula. Nam 5
Corbulonis nomen a gestandis deductum corbibus nusquam extat. Quod uero ait, aut de aliquo sui temporis Corbulone intelligit. Domitii Corbulonis ingentem famam eum ignorasse non decuit, qui rebus feliciter in Armenia ac Syria gestis innotuit. De eo Papinius quinto Siluarum 10
libro. *Summam Mauortis agebat / Corbulo*, et Tacitus circiter initium libri tredecimi sic scribit. *Itinere propere confecto apud Egeas ciuitatem Ciliciae obuium Quadratum habuit illuc progressum, ne si ad accipiendas copias Syriam intrauisset Corbulo, omnium ora in se uerteret, corpore ingens, uerbis 15
magnificus, et super experientiam sapientiamque etiam specie inanium ualidus.* Ex Tacito apparet Domitium Corbulonem et corpore ingenti et uiribus ualidis extitisse. Vnde ad eius alludens poeta nomen. Vix inquit Corbuloni similis tot uasa et res impositas capiti perferret. 20

Et sonat. Increpat subaudi praefectus familiae ait Merula hunc sonum pro increpatione praefecti familiae accipiens. In qua sane interpretatione a re ipsa et ueritate discedit. Neque enim ueri est simile hunc hominem praefectum domi habuisse, neque etiam si habuisset, uerborum 25
poetae ordo ad eum referri posset.

5 intelligit [[. Et hoc [?] quoque]] parum *del. Fontius* 10–11 eo ... et *add. Fontius* 24 simile [[ex uulgo]] hunc *del. Fontius*

3 Juv. 3, 251. 11 Stat. *Silv.* 5, 2, 34–35. 12–17 Tac. *Ann.* 13, 8.
16 magnificus] T magnificis 21 Juv. 3, 262.

Ugyanis amit Senecától felhoz,¹ nem a *sportulára* vonatkozik, hanem a szakácsokra és a torkosságra, amit elmarasztal.

Corbulo alig bírna el ennyi hatalmas edényt. (3, 251) „A név vagy a *corbis* (kosár) szóból származik, vagy az ő korának egy Corbulójára érti” – írja kevésbé tudós módon Merula, hiszen a Corbulo név sehol sem fordul elő a kosárviselésből levezetve. Annak kapcsán pedig, hogy „vagy az ő korának egy Corbulójára érti”, nem volt ildomos figyelmen kívül hagynia Domitius Corbulo roppant hírnevét, aki Armeniában és Syriában elért sikereiről vált ismertté. Papinius ezt írja róla a *Silvae* ötödik könyvében: „Corbulo volt Mars fővezére.” Tacitus pedig a tizenharmadik könyv eleje táján ezt írja róla: „Sietve tette meg az utat, s a ciliciai Aegeae mellett összetalálkozott Quadratusszal, aki egészen odáig előrement, nehogy Corbulo minden figyelmet magára irányítson, ha a csapatok átvételére belép Syriába. Nagy termetű és lenyűgöző beszédű ember volt, aki tapasztalatán és bölcsességén túl is kitűnt a hiú dolgok látszatával.” Tacitusból kiderül, hogy Domitius Corbulo nagy termetű és ereje teljében lévő ember volt, ezért játszik rá a költő az ő nevére, amikor azt mondja: még egy Corbulóhoz hasonló ember is alig bírna el ennyi edényt és egyéb dolgot a fején.²

És zeng. (3, 262) „Értsd: megszid a rabszolgák felvigyázója” – mondja Merula e hangot a szolgák felvigyázójának szidalmaként értelmezve. Ám e magyarázatban eltávolodik a témától és az igazságtól is. Nem valószínű ugyanis, hogy ennek az embernek volt otthon felvigyázója, de még ha lett volna is, a költő szavai e szerkesztésben akkor sem utalhatnak rá.

¹ Sen. *Ep.* 78, 23.

² FERGUSON, BRAUND és COURTNEY is a Fonzio által felhozott Corbulót említik, bár utóbbi azt a lehetőséget is felveti, hogy nevének a *corbishoz* hasonlatos alakja miatt említi épp őt Iuvenalis.

Membra enim huius orationis inter se sensu et ordine sunt paria. Nam interea inquit secura domus iam lauat patellas, et excitat foculum bucca, et sonat unctis strigilibus et componit lintea pleno gutto. Domus ergo cuncta haec cum faciat, sonat ait poeta, quia in strigilibus tergendis atque ungendis ad molliorem fricationem, ob earum curuitatem sonitus eiusmodi oriatur.

Strigilibus. Valla Georgius strigibus non strigilibus legit, et primum de strigibus auibis superfluo est locutus. Deinde uerba Probi referens nihil refert. Post haec eos, qui strigiles legunt damnat tanquam non aduertentes huius dictionis breuem syllabam primam esse, et huic quoque Iuuenalis sensui non cohaerentes. Denique sententiam suam exprimens striges esse ait herbas uiles ex Plauti carmine [30^v] *Non condimentis condiunt sed strigibus*. Quae omnia ita confuse refert, ut uix lector quid probet, inueniat. Sed ne de his strigibus nihil penitus ad herbas pertinentibus tanquam de caprina lana frustra rixemur, quod ille de strigilibus renuit maxime, ego contra accipio maxime, quoniam emundando, fricando, astringendoque corpori sunt aptissimae. Quod ita esse uel ex Persii a se contra se ipsum adducto carmine nosse potuit, et ex illo notissimo disticho Martialis. *Pergamus has misit curuo distringere ferro. / Non tam saepe teret lintea fullo tibi*.

23 Pergamus has] *corr. Fontius pro texto illegibili*

8 Juv. 3, 263. 8 strigilibus] I strigilibus *quod ut recta forma a Fontio defenditur* 15 Plaut. Ps. 820. 23–24 Mart. 14, 51. 23 Pergamus] M Pergamon 24 distringere] M destringere

E szakasz tagjai ugyanis értelmüket és elrendezésüket tekintve párhuzamosak, hiszen azt mondja, hogy eközben a gondról nem tudó ház¹ tálakat mos, szájával fújva éleszti a tűzhelyet, zeng a bekent vakaróvasaktól, s a teli korsóra helyezi a kendőket. Tehát midőn az egész ház ezekkel van elfoglalva, zeng, mondja a költő, mivel a vakarók fényesítése, valamint a lágyabb dörzsölés érdekében történő bekenése közben egyfajta hang keletkezik azok görbesége miatt.²

Vakaróvasaktól. (3, 263) Georgius Valla *strigilibus* („vakaróvasaktól”) helyett *strigibus* („baglyoktól”) szót olvas itt. Mindenekelőtt teljesen feleslegesen beszél a bagolymadarakról, aztán meg Probus szavait használja, de senkinek sem lesz hasznára. Ezt követően elmarasztalja azokat, akik *strigilest* (azaz „vakaróvasakat”) olvasnak, mivel ők nem figyeltek fel arra, hogy e kifejezés első szótagja rövid, s amit mondanak, annak nincs köze a iuvenalisi értelemezhez. Végül saját véleményét kifejtve azt mondja, hogy a *striges* olcsó füveket jelent Plautus e sora alapján: „Nem fűszerekkel fűszereznek, hanem *strigesszel*.” Mindezt oly zavarosan mondja el, hogy az olvasó alig találhatja ki, hogy mi mellett is érvel. De hogy ne vitatkozzunk a növényekre egyáltalán nem vonatkozó *striges*ről hiába, ahogy a kecske gyapjáról tennénk: ő a legerőteljesebben azt utasítja el, hogy a vakaróvasakról van szó, én viszont ezt helyeslem a legjobban, minthogy ezek a test megtisztítására, dörzsölésére és megerősítésére a lehető legalkalmasabbak. Hogy ez így van, Persius azon verséből is megtudhatta volna, melyet ő maga hoz fel maga ellen,³ s Martialis közismert disztichonjából is: „Pergamus küldte ezeket, hogy dörzsöld magad a hajlított vassal, így nem fogja a ványoló oly gyakran gyötörni a vásznad.”

¹ Iuvenalisnál (és így Fonziónál) a *domus* szó hol egyik, hol másik jelentése érvényes e mondatban: ház, illetve háznép.

² A modern magyarázóknál nem merül fel, hogy a szót a *praefectus familiae* vonatkoztassák.

³ Valla Pers. 5, 126-ot idézi.

Et ex Apuleii Floridorum secundo uolumine ubi ait. *Strigilem et ampullam, caeteraque balnei utensilia nundinis mercari.* Quibus etiam Suetonius accedit de Augusto scribens. *Corpore traditur maculoso dispersis per pectus atque aluum genitiuis notis in modum et ordinem ac numerum stellarum caelestis ursae.* Sed et callis quibusdam ex prurigine corporis, assiduoque et uehementi strigilis usu plurifariam contractis ad impetiginis formam. Cum igitur ueteres ante cibum lauarentur et strigili ad tergendum, linteis ad siccandum, olei gutto ad ungendum corpus uterentur, haecque tria in hoc uersu descripta sint, et sonat unctis strigilibus et pleno componit linthea gutto, quis non uideat, nisi nimis pertinax esse uelit, non strigibus herbis sed strigilibus siue etiam strigilibus per syncopen legendum esse? At repugnat syllaba in strigilibus. Quid tum? Nonne contra morem quae breues sunt pro longis interdum ponuntur syllabae? Inspexi tamen antiquissimum Francisci Gaddii nostri codicem *Strigilibus et pleno* inscriptum. Quem equidem probo, non tam propter syllabam, quae ea i scriptura longa est, quam propter et sequentem copulam. Nanque superiora membra cum suis copulatiuis particulis sint connexa, hoc ultimum eadem iungi connexionem debuit. Vnde etiam lucidius apparet a poeta strigilibus scriptum esse.

Et gallinaria pinus. Georgius idem Valla siluam, quae ad gallinas dicta est, Suetonium adducens interpretatur. Quod longe aliter esse, ut melius possit intelligi, Suetonii, quo auctore nititur, uerba referam. Is in Galbae [31^r] uitae initio sic scribit.

1–3 Et ... mercari *add. Fontius* 15 in strigilibus *add. Fontius* 16 morem
 [[per ectasim]] quae *del. Fontius* 18 Francisci Gaddii nostri *add. Fontius*
 20 ea i scriptura longa] *corr. Fontius pro brevis* 23–24 debuit ... esse]
corr. Fontius pro debere similis ueri est 23 etiam [[ac propterea]
 lucidius *del. Fontius*

2–3 Apu. Flor. 9. 4–8 Suet. Aug. 80. 8 contractis] S concretis
 11–12 Juv. 3, 262–263. 25 Juv. 3, 307.

Továbbá Apuleius *Floridájának* második könyvéből, ahol a következőt mondja: „Vakaróvasat és palackot árulni a piacon, s minden mást, mi jól jön a fürdőben.” Ezekhez jön még Suetonius, aki Augustusról ezt írja: „Testén számos folt és anyajegy volt a hagyomány szerint, melyek száma és elrendezése mellkasán és hasán az égi Medvét formázta. S voltak bőrkeményedései, melyek viszketésük és folyamatos vakaróvasazásuk miatt sok helyen meggyűltek.” Következésképp, minthogy a régiek evés előtt fürödtek, és vakaróvasat használtak a test ledörzsölésére, kendőket a szárítására, olajos korsót a bekenésére, Iuvenalis pedig épp e hármat írja le abban a sorban, hogy „és zeng a bekent vakaróvastól, s teli korsóra helyezi a kendőket”, ki nem látja, hacsak nem szándékosan makacskodik, hogy nem a növényekre vonatkozó *strigibust* kell olvasnunk ott, hanem a vakaróvasat jelentő *strigilibust* vagy szünkopével *striglibust*? Na de ennek ellentmond a *strigilibus* egy szótagja. És akkor?! Hát nem megszokott dolog, hogy néha rövid szótag áll a hosszú helyett? Mindenesetre megvizsgáltam a mi Franciscus Gaddiusunk ősrégi kódexét, melyben ez áll: *striglibus et pleno*. Én magam ezt tartom helyesnek, nem is annyira a hosszú „i”-t tartalmazó szótag, mint a következő *et* (és) kötőszó miatt: ugyanis, mivel a korábbi tagokat saját kötőszavaik kapcsolják össze, ez utolsót is ugyanazzal a kötőszóval kellett odakötnie. Ebből még világosabbnak tűnik, hogy a költő a *striglibus* szót írta ide.¹

És a Gallanaria-fenyves. (3, 307) Ugyanez a Georgius Valla Suetoniust felhozva ezt az *Ad gallinas* („Tyúkos”) nevű erdőre vonatkoztatja. Hogy jobban meg lehessen érteni, hogy ez teljesen másként van, Suetonius szavait idézem, akire Valla támaszkodik. Ő így kezdi Galba életrajzának ismertetését:

¹ A ma elfogadott Iuvenalis-szöveg megegyezik a Fonzio által javasolttal, s a Valla által hozott *strigibus* semmiképp sem tartható helyesnek.

Progenies Caesarum in Nerone defecit. Quod futurum compluribus quidem signis, sed euentissimis duobus, apparuit. Liuiæ olim post Augusti statim nuptias Veientanum suum reuisenti præteruolans aquila gallinam albam ramulum lauri rostro tenentem ita ut rapuerat, demisit in gremium. 5
Cumque nutriri alitem, pangi ramulum placuisset, tanta pullorum soboles prouenit, ut hodie quoque ea uilla, ad gallinas uocetur, tale uero lauretum, ut triumphaturi Caesares inde laureas decerperent. Fuitque mos triumphantibus alias confestim eodem loco pangere. Et obseruatum est sub cuiusque 10
obitum arborem ab ipso institutam elanguisse. Ergo nouissimo Neronis anno et silua omnis exaruit radicitus et quicquid ibi gallinarum erat interiit. Haec Suetonius. Nunc uideamus, an huic uillae ad gallinas ea conueniant, quae detestatur poeta dicens. Interdum et ferro subitus grassator agit rem, / 15
Armato quotiens tutæ custode tenentur / Et Pontina palus et Gallinaria pinus, / Sic inde huc omnes tanquam ad uiuaria currunt. His poetae uersibus facile datur intelligi et in Pontinis paludibus humectis locis atque siluestribus, et in Gallinaria pinu, hoc est silua pinis refercta, ingentem 20
grassatorum numerum latitare consueuisse, et quoties ad liberanda illa loca atque itinera, militaria praesidia missa essent, grassatores eiusmodi ex illis Pontinis paludibus et Gallinaria silua Romam tanquam ad uiuaria et latronum, conscleratorumque hominum receptaculum refugisse. 25
Quae cum ita sint, quis etiam lippientibus oculis non prospiciat, uillam ad gallinas grassatores illos non insedissee multis de causis. Primum quod in Veientano agro cum ad gallinas Liuiæ uilla sit, mediterraneo loco et urbi Romæ propinquo, multisque circum oppidis 30
uillisque culto ea non oportuna latronibus sit.

18 his] *corr. Fontius pro quibus* 21 et quoties] *corr. Fontius pro Qui cum itinera obsiderent, uiatoresque spoliarent atque occiderent*
 22 itinera, [quotiens] militaria *del. Fontius* 31 ea *add. Fontius*

1–13 Suet. *Gal.* 1. 2 sed] S sed uel 7 hodie quoque] S hodieque
 15–18 Juv. 3, 305–308 16 Pontina] I Pomptina

„Neróval ért véget a Caesarok vérvonala, amit több dolog is előre jelzett, különösképp kettő. Még annak idején, nem sokkal azután, hogy összeházasodtak Augustusszal, Livia ellátogatott Veiiben található birtokára, ahol egy sas az ölébe ejtett egy fehér csibét, babérággal a csőrében, éppoly állapotban, ahogy elragadta. Livia gondoskodott róla, hogy felneveljék, az ágat pedig elültessék, s később annyi csirke kelt ki ott, hogy a házat a mai napig *Tyúkos villa* néven emlegetik, és annyi babér termett, hogy a császárok diadalmenetre készülve innen hozattak maguknak koszorút, s a szokás szerint újabb babért ültettek ugyanott. Sőt, azt is megfigyelték, hogy egy császár halálakor az általa ültetett növény is elfonnyadt. Ám Nero élete utolsó évében az egész babéros teljesen kipusztult, ahogy az összes tyúk is.” Eddig Suetonius. Most lássuk, vajon e „Tyúkos villa” nevű helyre illik-e az, amit a költő mond: „Eközben a közeledő rabló fegyverrel úzi iparát: mert valahányszor fegyveres őrség helyezi biztonságba a Pontini-mocsarat és a Gallinaria-fenyvest, úgy rohan ide mindenki onnét, mintha csak etetőbe futnának.” A költő e soraiból könnyedén megérthetjük, hogy a Pontini-mocsarak nedves, erdős helyein, valamint a Gallinaria-fenyvesben – azaz fenyőfákkal teli erdőben – rendszerint sok rabló rejtőzött, s valahányszor katonai erőket küldtek e helyek és utak felszabadítására, a rablók onnan, a Pontini-mocsarakból és a Gallinaria-erdőből Rómába mintegy vadetetőbe, azaz az útonálló és elvetemült emberek menedékebe rohantak. Mindezek alapján ki ne venné észre akár csipás szemmel is, hogy e rablók több okból kifolyólag sem lehettek a „Tyúkos villa” lakói. Először is azért, mert Livia „Tyúkos villa” nevű háza Vei vidékén volt a szárazföld belsejében, közel Rómához, s azt sok város és villa vette körül, így nem volt rablók számára alkalmas hely.

Deinde quod in ea uilla nulla fuerit silua, sed lauretum
 quas lauros ibi consitas ob earum densitatem si siluam
 Suetonius appellauit, non propterea suburbano loco ea
 uastitas esse potuit, ut eam siluam significet, quam poeta
 demonstrat a grassatoribus circumsessam. Post haec, 5
 quod Iuuenalis tempore nulla ibi laurorum silua extiterit,
 quando, ut idem Suetonius tradidit, nouissimo Neronis
 anno [31^v] radicitus exaruerit. Denique quod poeta non
 gallinaria laurus, sed pinus dixit, et Suetonius non nisi de
 laurea silua, hoc est de Laureto Caesareo amoenitati et 10
 gratiae non furtis et latrociniis oportuno scripsit. Quare
 cum ab hac uilla Veientana prope urbem Romam poetae
 sententiam multum abhorrere demonstrauerimus, nunc
 Gallinariam pinum in Cumano sinu piratis et
 grassatoribus opportunam poetae conuenire Strabone 15
 attestante aperiamus. Is in quinto uolumine sic scribit.
*Hocque in sinu fruticosus uirgultis frequens et arboribus silua
 est multis porrecta stadiis aquarum indiga, caeterum sabulosa,
 quam gallinariam uocant siluam. Hic Sexti Pompeii classis
 praefecti piratica struxere nauigia qua tempestate Siciliam a* 20
Romano desciscere fecit imperio. Hactenus Strabo. Vides hic
 omnia poetae sententiae respondentia. Haec enim
 Gallinaria silua ultra Pontinas paludes in Cumano sinu,
 de quo ibi Strabo loquitur, sita est, ea quoque ad multa
 stadia est porrecta, ut multos continere latrones possit, 25
 uirgultisque et arboribus est frequens, ut etiam eos possit
 occulere, ea pinetis abundat, quondam cum ibi Sexti
 Pompeii classis structa fuerit, ex pinis autem maxime
 naues fiant, et poeta pinus Gallinaria dixerit, omnia
 secum consonant hanc siluam Gallinariam Strabonis, esse 30
 pinum Gallinariam Iuuenalis.

13 demonstrauerimus, nunc *add. Fontius* 14 sinu] *corr. Fontius pro texto illegibili* 14 sinu [loco maritimo et]] piratis *del. Fontius* 15 poetae conuenire *add. Fontius* 22 respondentia] *corr. Fontius pro texto illegibili* 24 ea quoque *add. Fontius*

Aztán mert ahhoz a villához nem tartozott erdő, csak egy babérliget, s még ha az ott elvetett babérokat sűrűségük miatt Suetonius erdőnek is nevezte, egy városszéli helyen nem lehetett oly hatalmas, hogy a költő azt állíthassa róla, hogy rablók szállták meg. Továbbá mert Iuvenalis idejében semmilyen babérerdő nem volt ott, mivel szintén Suetonius tanúsága szerint ez Nero utolsó évében gyökerestül kipusztult. Aztán mert a költő nem Gallinaria „babérost”, hanem „fenyvest” mond, s Suetonius nem ír másról, csak babérerdőről, mégpedig a császári babérerdőről, melynek szépsége és kellemessége nem illik tolvajokhoz és rablókhoz. Ezért miután kimutattuk, hogy e Róma városához közeli, Veii környéki villa miért van oly messze a költő gondolataitól, most Strabót idézve azt is feltárjuk, hogy a cumaei öbölben található Gallinaria-fenyves, mely megfelel a kalózoknak és a rablóknak, nagyon is illik a költői szándékhoz. Az ötödik könyvben Strabo ezt írja: „Ebben az öbölben van egy erdő, tele gyümölcstermő bokrokkal és fákkal, sok stadionra kiterjed, vízben szegény, egyébként meg kavicsos, s a neve Gallinaria-erdő. Sextus Pompeius hajóhadának előjárói itt építettek kalózhajókat abban az időben, amikor Szicíliát leválasztatta a Római Birodalomról.” Eddig Strabo. Láthatod, itt minden megfelel a költő mondandójának. Ez a Gallinaria-erdő ugyanis a Pontini mocsarakon túl, a cumaei öbölben fekszik, erről beszél itt Strabo. Ez az erdő sok stadionra kiterjed, úgyhogy sok rablót befogadhat, bokrokban és fában bővelkedik, így el is rejtheti őket, fenyőben gazdag, minthogy egykor Sextus Pompeius hajóhada itt épült fel, a fenyőből pedig leginkább hajók lesznek, a költő pedig Gallinaria-fenyvest említ, így minden egybecseng: Strabo Gallinaria-fenyvese egyben Iuvenalis Gallinaria-fenyvese.¹

¹ Fonzio minden tekintetben helyesen cáfolja Vallát.

In Quartam Satyram

Vt perhibent qui de magnis maiora loquuntur. Periphrasis est, ut ait Domitius assentatorum, qui uolentes excusare Crispinum, affirmant mullum fuisse sex millium librarum, necui mirum sit, si sex millibus emit. Verum quae assentatio ac non potius ut ita dixerim insensatio ista foret, si, quod omnem excedat fidem, bilibrem, aut trilibrem mullum sex millium librarum fuisse quis dixerit? Sed quoniam sestertium mille numis constare ignorauit Domitius, ignarus sex milia numum, sex esse sestertia, non aduertit eos, qui de magnis maiora loquuntur, duplicato [32^r] pondere mullum sex librem, sex aequantem sestertia paribus libris dixisse. 5

Armillato. Vel armillis donato, uel coronato legit Merula. Sed si conditionalis particula iterum posita, Armillatum uel proprium uiri nomen, uel cognomen esse significat. 10

Vtque lacus suberant. Hoc est tantum festinat is pedibus, ut cum lacus suberant, properabat, et natatu aquarum celerius euehebatur, scribit Georgius Valla. Quibus uerbis, quid ipse sentiat, equidem ignorare me fateor. Nam neque de pedum festinatione quicquam refert poeta, neque etiam quod aquarum natatu eueheretur celerius. 15

Est enim eorum uerborum talis ordo et sensus. Postquam ad lacus Albanos uenerunt, ubi Alba quanquam diruta seruat ignem Troianum et minorem Vestam, turba miratrix parumper obstitit intranti. 20 25

5 ut ita dixerim *add. Fontius* 11 pondere *add. Fontius* 22 sensus. [[Et]]
 Postquam *del. Fontius*

1 Juv. 4, 17. 13 Juv. 4, 53. 16 Juv. 4, 60.

A negyedik szatírához

Így tartják, akik a nagy dolgokról még nagyobbbat mondanak. (4, 17) „A hízeltgők körülírása” – mondja Domitius – „akik Crispinust mentetetni akarván azt bizonygatják, hogy a márna hatezer *libra* súlyú volt, így senki se csodálkozzék, ha hatezerért veszi.” De miféle hízeltgés lenne ez? Nem lett volna inkább, hogy úgy mondjam, ostobaság, ha valaki azt mondja, hogy egy két-három *libra* súlyú márna hatezer *librát* nyom, ami teljességgel hihetetlen? Csakhogy mivel Domitius nem vette tekintetbe, hogy egy *sestertium* ezer érméből áll, s hogy hatezer érme hat *sestertium*, nem jött rá, hogy azok, akik a nagy dolgokról még nagyobbbat mondanak, a hal súlyát megduplázva hat *librának* mondták, a hat *sestertium* pedig megfelel a hat *librának*.¹

Armillatusnak. (4, 53) „A karpereccel megajándékozottnak vagy a megkoronázottnak” – olvassa Merula. Csakhogy a *si* feltételes kötőszó megismétlése jelzi, hogy az Armillatus egy férfi neve vagy *cognomene*.²

S ahogy a tavak már közel kerültek. (4, 60) „Azaz annyira szedi lábait, hogy amikor a tavak már közel kerültek, gyorsított, és a vízi úszásnál sebesebben haladt”³ – írja Georgius Valla. Hogy e szavak alatt mit ért, én magam bevallom, nem tudom, tudniillik sem a lábak sietségére nem utal semmivel a költő, sem pedig a vízi úszásra s a gyorsabb haladásra. E szavakat ugyanis így kell értelmeznünk: miután az Albai-tavakhoz elérték, ahol Alba, még ha romokban is, de őrzí a trójai lángot és a kisebbik Vestát, egy kis ideig bámészkodó tömeg állt az útjukba.⁴

¹ A Iuvenalisnál olvasható *sestertia* az 1000 sestertiusszal egyenértékű *sestertium* többes száma, azaz Fonzióknak e helyet illetően is igaza van.

² A modern értelmezők egyöntetűen személynévnek tekintik az Armillatus-t, s nem melléknévnek, ahogy Merula teszi.

³ A fordítás a Fonzió által kifogásolt érthetlenséget hivatott érzékeltetni.

⁴ Egyetérthetünk Fonzióval mind interpretációját, mind Valla értelmezésének homályosságát tekintve.

Propera stomachum laxare saginis. Ad saginas hoc est ad piscis pingue. In quibusdam est iactare sagittis. Et hac lectione hunc locum Probus exponit, ut sit sagittis idest curis, uel certe exercitationibus sagittarum stomachi tibi compara decoctionem. Hactenus Valla Georgius. Cuius 5
prima interpretatio de piscis pinguedine, uera in sensu est, sed ordo uerborum parum Latinus est. Non enim saginis idest ad saginas dicendum fuit. Nam laxatur saginis, non ad saginas stomachus, hoc est esu saginati et pinguis rhombi. Secunda uero sagittarum ex Probi uerbis 10
interpretatio ridicula est. Non enim sagittarum exercitationibus laxatur stomachus, sed recreatur animus. Laxare ergo stomachum pro comparare decoctionem stomachi exercitio sagittarum non recte posuit. Nihil enim aequae contrarium est concoctioni quam relaxatio 15
stomachi.

Pegasus. Fuit et Pegasus triarchi filius, cuius nauis Pegase monumentum accepit. Quae haec praeter rem ab eodem Valla relata Pegase nauis fuerit, ut ingenue fateor me nescire, ita scio Pagaseiam nauim Argo esse, a Pagasis 20
Thessaliae urbe maritima nominatam. Vnde in Colchos nauigans soluit Iason. De qua Valerius Flaccus primo ait uolumine. *Et Oebalium Pagaseia puppis alumnum spectet.*

13 ergo [[quoque]] stomachum *del. Fontius* 20 nauim] *corr. ed. pro nauima*

1 Juv. 4, 67. 1 saginis] I sagina 17 Juv. 4, 77. 23 Val. Fl. 1, 422–423.

Igyekezz gyomrod kitágítani az ételekkel. (4, 67) „Az ételekre, azaz a hal kövérjére. Egyeseknél *iactare sagittis* („nyíl-vesszőket lődözni”) áll. S ebből az olvasatból Probus úgy magyarázza e helyet, hogy a *sagittis* annyi, mint *curis* („gondokat”), vagy legalábbis valamiféle íjászgyakorlatokkal készítsd elő gyomrod az emésztésre.” Eddig Georgius Valla. Első magyarázata a hal kövérségéről értelmét illetően helyes, de a szerkezetet tekintve kevésbé latinos. Ugyanis nem kellett volna azt mondania, hogy a *saginis* („ételekkel”) annyi, mint *ad saginas* („ételekre”), hiszen az ételektől, s nem az ételekre tágul ki a gyomor, azaz a hizlalt és kövér rombuszhal megevéstől. A második, nyíl-vesszőkről szóló magyarázat Probus szavai alapján viszont nevetséges, hiszen az íjászgyakorlatoktól nem a gyomor tágul ki, hanem a lélek üdül fel. Tehát tévesen helyettesíti a gyomor kitágítását annak íjászgyakorlatokkal történő felkészítésével az emésztésre. Tudniillik semmi sem ellentétes annyira az emésztéssel, mint a gyomor megkönnyebbülése.¹

Pegasus. (4, 77) „Pegasus egy háromevezősoros kapitányának fia volt, s az ő hajója, a Pegase fogadta be ezt az óriást.”² Amennyire őszintén bevallom, hogy nem tudom, miféle hajó volt ez a Valla által teljesen feleslegesen hivatkozott Pegase, éppannyira tudom, hogy a *Pagaseia* (azaz „pagasaei”) hajó az Argo, mely nevét Pagasae thessaliai tengeri városról kapta. Innen hajózott el Colchisba Iason. A hajóról Valerius Flaccus első könyvében ezt mondja: „S nézze a pagasaei hajó Oebalus növendékét.”³

¹ A mai kommentárok és kiadások a Fonizio által is javasolt olvasatot hozzák – FERGUSON és BRAUND az állattenyésztés fogalmkörébe tartozó tömésre, míg COURTNEY a nagy halak etetésére szolgáló kisebbekre (avagy snecikre) vonatkoztatja.

² A Valla által idézett scholion eltér a ma elfogadott változattól: *filius trierarchi, ex cuius Liburnae parasemo nomen accepit* „Egy háromevezősoros kapitányának fia, aki liburnája jelvényéről kapta nevét.” Pl. CHAMPLIN (1978: 269).

³ Érdemi cáfolat híján csak annyit erősíthetünk meg: Fonizio nem véletlenül nem tud Pegase nevű ókori hajóról.

[32^v] Rubrius. Hic temporibus Domitiani fuit. Sed ex
huius nomine alludit ad antiquum Rubrium, qui
temporibus Neronis deprensus in coniuratione Pisoniana.
Haec Domitius scribit aberrans in nomine. Ille enim, de
quo Tacitus in coniuratione Pisonis refert, Subrius Flavius 5
praetoriae cohortis tribunus fuit. Hic autem Rubrius,
cuius meminit Iuuenalis, longe est ab illo diuersus. At
quod mox ait Domitius de eodem Flauio Subrio, et tamen
hic quamuis ita audax, erat tamen improbius, ut ait
Iuuenalis ipso Nerone, qui satyram scripsit in 10
Quintianum, appellauitque eum mollem et effeminatum
ipse cinaedus. Nam nupserat Pythagorae. Duabus in
rebus aberrauit. Primus est error, quod Subrium
improbiorem Nerone scripserit. Tacitus enim minime
eum effeminatum ac mollem fuisse ostendit his uerbis. 15
*Mox eorundem inditio Subrius Flavius tribunus praeuertitur,
primo dissimilitudinem morum ad defensionem trahens, neque
se armatum cum inermibus et effeminatis tantum facinus
consociaturum. Dein postquam urgebatur, confessionis gloriam
amplexus, interrogatusque a Nerone, quibus causis ad 20
obliuionem sacramenti processisset, Oderam te inquit, nec
quisquam fidelior militum fuit tibi, dum amari meruisti. Odisse
coepi postquam parricida matris et uxoris, auriga et histrio et
incendiarius extitisti.* Secundus error est, cinaedi Neronis
interpretatio nihil ad poetae sensum pertinens, eos 25
cinaedos intelligentis, qui cum turpes ipsi sint, satyrice
tamen alios carpunt ac si pudici et probi essent.

1 Iuv. 4, 105. 16–24 Tac. *Ann.* 15, 67. 16 Flavius] T Flauus
16 praeuertitur] T peruertitur 22 fidelior militum fuit tibi] T tibi
fidelior militum fuit

Rubrius (4, 105) „Ő Domitianus idejében élt, de nevével rájátszik ama régi Rubriusra is, akit Nero idején lepleztek le mint a Piso-féle összeesküvés résztvevőjét.” Ezt írja Domitianus, ám téved a névvel kapcsolatban. Az ugyanis, akit Tacitus a Piso-összeesküvés kapcsán említ, Subrius Flavius, egy *praetori cohors tribunusa* volt.¹ Ez a Rubrius pedig, akiről Iuvenalis beszél, merőben eltér attól a másiktól. Ezt követően pedig Domitianus azt mondja e Flavius Subriusról, hogy „és mégis, bár éppoly vakmerő volt, mint ő, egyúttal mégis hitványabb, ahogy Iuvenalis mondja, magánál Nerónál is, aki szatírát írt Quintianus ellen, és őt puhánynak és nőiesnek nevezte, pedig maga is ágyba bújt férfiakkal, sőt Pythagorasszal össze is házasodott.”² Két dologban tévedett. Az első hiba, hogy Subriust Nerónál is rosszabbnak nevezte, ugyanis Tacitus e szavaival megmutatja, hogy a legkevésbé sem volt nőies vagy puhány: „Hamarosan ugyanezek vallomása alapján előállítják Subrius Flavius tribunust, aki először jellembéli különbözőségét hozta fel védekezésére, s hogy ő fegyveresként nem társult volna e nőies puhányokkal egy ekkora bűnben. Majd miután megszorongatták, a vallomástétel dicsőségébe kapaszkodva így felelt Nero azon kérdésére, hogy miért jutott odáig, hogy elfeledje esküjét: »Gyűlöltelek. Senki nem volt katonáid közül hűségesebb hozzád, amíg kiérdemelted a szeretetet. Azt követően kezdtelek gyűlölni, hogy megölted anyád és feleséged, miután kocsihajtó, színész és gyújtogató lettél.«” A második hiba, hogy az említett hímrinyó Neróval való azonosításának köze sincs a költői szándékhoz, aki a hímrinyók alatt azokat érti, akik, noha maguk is romlottak, mégis úgy támadnak másokat, mintha szemérmesek és erkölcsösek lennének.³

¹ Valóban Subrius, s nem Rubrius a Piso-összeesküvés résztvevője – pl. CHAMPLIN (2005: 186) –, ellenben Flavius, s nem Flavius, ahogy Foncio írja.

² Ez utóbbi utalás Tac. *Ann.* 15, 37-re.

³ A modern értelmezők is általánosságban értik Iuvenalis e szavait a 106. sorban: *inprobiior saturam scribente cinaedo* – „hitványabb a szatírát író hímrinyónál.”

Praeterea Neronem scripsisse satyram nemo ueterum dicit. Neque uero id Tacitus, unde Domitius hoc prae detorsit, sensit, ubi ait in eiusdem coniurationis initio. *Quintianus mollitie corporis infamis et a Nerone probroso carmine* [33^r] *diffamatus, contumeliam ultum ibat*. Non enim 5
ut quisque probrosum carmen in quempiam scribit, satyram etiam scribit. Est enim iambo infame illud carmen conuenientius, ut in Catullo apparet atque Horatio.

Noctesque Neronis / iam medias. Contraria inter se refert 10
Domitius Neronem prius, mox Domitianum satyrica hyperbole accipiens, cum Iuuenalis Neronem simpliciter intelligat. Ait enim Montanum ingentem testam parari, ut piscis integer coqueretur, in gratiam Domitiani consuluisse, quia iampridem nouerat imperatorum 15
luxuriam et ad mediam noctem protracta Neronis conuiuia. Neque uero non optime nosse potuit, quando a Nerone ad Domitianum uix annorum quindecim spatium intercesserit.

Tanquam de Gethis. Miratur Merula Iuuenalem primam 20
in Gethis syllabam produxisse, mendosisque codicibus pro Cattis, Gethis esse transcriptum putat. Valla quoque Georgius de Cathis scribit. A quibus ut dissentiam codicum omnium consentiens in Gethis scriptura facit. Neque uero antiquis poetis unquam obstitit syllaba, ut qui 25
eos attente legunt, usitatissimum esse sciunt. Neque etiam scriptores librarii decipi similitudine litterae potuere. Nam si conformitate decepti essent, Gothis potius, qui iidem sunt populi, descripsissent.

29 populi, [ex prima longa efferuntur] descripsissent. *del. Fontius*

Továbbá azt, hogy Nero szatírát írt volna, a régiek közül senki sem állítja. Tacitus sem erre gondol az összeesküvés bevezetésében, ahonnan Domitius ezt fonákul kitekeri: „az elpuhultságáról hírhedt Quintianus, akit Nero gyalázkodó költeménye tett ismertté, ezért a sértésért kívánt bosszút állni.” Hiszen nem feltétlenül szatírát ír az, aki valaki ellen gyalázkodó verset ír: e hírhedtté tevő vers jobban illik az *iambos*hoz, ahogy az Catullusnál és Horatiusnál is látható.

És Neróét már az éj közepén. (4, 137–138) Egymásnak ellentmondó dolgokra, előbb Neróra, majd Domitianusra vonatkoztatja Domitius a szatirikus túlzást, noha Iuvenalis egyszerűen Neróra érti. Azt mondja ugyanis, hogy Montanus Domitianus kedvében akar járni, s ezért készítet egy hatalmas edényt, hogy a hal egészben főhessen meg, mivel ő már rég megismerte az uralkodók fényűzését, s Nerónak az éj közepéig húzódó lakomáit.¹ És valóban nagyon jól ismerhette, minthogy Nerótól Domitianusig alig tizenöt évnyi idő telt el.

Mintha a gethákról. (4, 147) Merula csodálkozik, hogy Iuvenalis a *Gethis* szó első szótagját megnyújtja, és azt gondolja, hogy a hibás kódexekben a *Cattis* szó helyett áll a *Gethis*. Georgius Valla is *de Cathist* ír. Velük azért nem értek egyet, mert az összes kódex olvasata egységesen *Gethis*. Az antik költőknek pedig sosem jelentett akadályt a szótag hosszúsága, szóval akik figyelmesen olvassák őket, tudják, hogy ez teljesen megszokott. A könyvmásolókat pedig nem szedhette rá a betűk hasonlósága, hiszen ha a hasonló forma csapta volna be őket, inkább *Gothist* („a gótokról”) írtak volna, mely ugyanazt a népet jelöli.²

¹ Amiről pl. Tacitus (*Ann.* 16, 20) is beszámol.

² A ma egységesen elfogadott szövegváltozat a *de Chattis*, azaz ebben az esetben a Fonzio által elutasított vélemények állnak közelebb a modern filológia álláspontjához, mint az általa képviselt.

In Quintam Satyram

Si te propositi nondum pudet. Hos uersus longe aliter
 accipi a Domitio et Georgio Valla uideo, quam senserit
 Iuuenalis. Etenim scribit Domitius. Quamuis tibi iuranti,
 quod scilicet non pudeat et possis ferre non ausim
 credere, ac si dicat. Scio certe te ipsum sponte tua pudere. 5
 Valla autem scribit. Quamuis metuam credere tibi testi
 iurato, qui dicas, nihil noui frugalius uentre meo. Quibus
 diuersis inter se uerbis, quod facile ac rectum est
 perperam interpretando [33^v] confundunt. Ordo autem et
 sensus est. Si te nondum pudet propositi atque eadem est 10
 mens, ut putes esse summum bonum, uiuere aliena
 quadra, et si potes pati illa obprobria, quae nec
 Sarmentus, nec uilis Galba tulisset ad iniquas mensas
 Augusti Caesaris, equidem metuam credere tibi quamuis
 iurato. Etenim cum uiles homines parasitae sint, multaque 15
 scurrulia loquantur ac qualia tota in satyra commemorat
 obprobria patiantur, ne digni quidem etiam sunt, ut
 iuratis quoque ipsis de more testibus fides habeatur.
 Deinde uero ex persona sua loquens poeta subsequitur.
 Ego nihil noui frugalius uentre. Nam nisi gulosi simus, 20
 paucis et uulgaribus cibus explemur.

Az ötödik szatírához

Ha még mindig nem szégyelled ezt az elvet. (5, 1) Úgy látom, Domitius és Georgius Valla e sorokat messze más-hogy értelmezik, mint Iuvenalis értette. Domitius ugyanis ezt írja: „Akárhogy esküdözöl, tudniillik hogy nem szégyelled és el tudod viselni, nem mernék hinni neked; mintha csak azt mondaná: biztosan tudom, önkéntelenül is szégyelled.” Valla pedig ezt írja: „Akárhogy is félnék hinni neked, még ha tanúként esküdnél is, aki azt mondod: semmi gazdaságosabbat sem ismerek az én gyomornál.”¹ Egymástól eltérő szavaikkal azt, ami könnyű és helyes, téves magyarázatukkal összekavarják. E szavak helyes értelmezése ugyanis a következő: ha te még mindig nem szégyelled ezt az elvet, és változatlan a felfogásod: azt hiszed, a legjobb dolog más asztaláról élni, és ha el tudod viselni azokat a gyalázatosokat, amiket sem Sarmentus, sem a közönséges Galba² nem tűrt el Augustus Caesar egyenlőtlen asztalainál, én bizony félnék hinni neked, bárhogy esküdözz. S minekutána az élőködők hitvány emberek, akik sok butaságot mondanak, és olyan gyalázatos dolgokat tűrnek el, amiről az egész szatíra szól, bizony arra sem méltók, hogy hitelt adjunk nekik, még ha tanúként esküdnek is. Ezután pedig a költő saját nevében szólva folytatja: én semmi gazdaságosabbat nem ismerek a gyomornál, hiszen hacsak nem vagyunk falánkak, kevés és egyszerű ételekkel is jóllakunk.

¹ Calderini és Valla magyarázatához, valamint Fonzio cáfolatához érdemes a szatíra első sorait idézni. Juv. 5, 1–5: *Si te propositi nondum pudet atque eadem est mens, / ut bona summa putes aliena vivere quadra, / si potes illa pati quae nec Sarmentus iniquas / Caesaris ad mensas nec vilis Gabba tulisset, / quamvis iurato metuum tibi credere testi. / Ventre nihil novi frugalius* – „Ha még mindig nem szégyelled ezt az elvet, s változatlan a felfogásod, hogy a legjobb dolognak tartod más asztaláról élni, ha el tudod tűrni azt, amit még Sarmentus és a közönséges Gabba sem tűrt Caesar egyenlőtlen asztalainál, bárhogy is esküdözöl, félnék hinni neked. Nem ismerek semmit, mi a gyomornál gazdaságosabb lenne...”

² Iuvenalisnál Gabba.

Attamen puta etiam defecisse tibi quod sufficit ad inanem aluum explendam, nonne praestat, qualiacunque comedere, quam contumeliose apud alios caenitare?

Cum possis honestius. Valla idem honestius pro copiosius exponit. Qua interpretatione nihil inconcinnius. Nam 5
sensus poetae est. Cum minore hic rubore, uerecundiaque et frigus et famem feres, quam in copiosa diuitis caena contumelias et iniurias pati.

Salua sit artocopi reuerentia. Non artocopi idem Valla sed artoptae legit. Quae scriptio nullis apparet in uetustis 10
codicibus, tametsi contra ipse citat emendatissimos codices. Caeterum artopta cum sit artocopi uas, quo panis torrebatur uel etiam mensa tpararet, artocopus uero pistor sit, longe maior est artocopi reuerentia quam artoptae. Quanquam artocopus hoc in loco, arte laboratus 15
panis accipitur. Cuius merito saluam fore reuerentiam uult, ac propterea conuiuiae pauperi non tangendum.

Instruit ergo focum prouincia. Instruit inquit Georgius Valla, quoniam incorrupti Romam deferri non possunt. At poeta non in prouincia coqui pisces, quod incorrupti 20
Romam deferri nequeant, nisi prius decoquantur, intelligit. Sed prouinciam Romano macello inseruire ostendit, et in prouinciali aequore captos pisces Romam deuctos focum instruere, quoniam decoquantur in Romanis culinis. 25

13 uel ... tpararet *add. Fontius* 13 tpararet] *lectio incerta*

4 Juv. 5, 10. 4 possis] I possit 9 Juv. 5, 72. 9 artocopi] I artoptae
18 Juv. 5, 97.

Ám de képzeld el, hogy még az is hiányzik, ami elég az üres has megtöltéséhez: hát nem jobb bármilyen egyszerű ételt is megenni, mintsem gyalázatos módon lakomázni másoknál?

Miközben nagyobb tisztességben tudnál. (5, 10) Szintén Valla a *honestius* szót *copiosius*nak (bőségesebb) értelmezi. E magyarázatnál semmi sem ügyetlenebb, ugyanis a költő úgy érti, hogy itt kisebb szégyennel s becsülettel viseled majd a hideget s az éhséget, mint ha egy gazdag ember bőséges lakomáján gyalázatok és jogtalanságok érnének.¹

Ne csorbuljon a pék tisztelete. (5, 72) Ugyanez a Valla nem *artocopit* („pék”), hanem *artoptaet* („tepsi”) olvas itt. Csakhogy ez az olvasat egyetlen régi kódexben sem jelenik meg, ő ellenben a leginkább emendált kódexeket citálja. Továbbá, mivel az *artopta* a pék edénye, amelyben a kenyér megsült, vagy akár az asztalra is kerülhetett, az *artocopus* pedig maga a pék, sokkal inkább az övé a tisztelet, mintsem az edényé, jóllehet e helyen a pék a hozzáértően elkészített kenyeret jelenti. Azt pedig joggal akarja, hogy ennek tisztelete ne csorbuljon, ezért nem érintheti meg szegény lakomázó.²

A provincia látja el tehát a tűzhelyet. (5, 97) „Ellátja, mivel nem lehet őket úgy Rómába szállítani, hogy ne romoljanak meg” – mondja Georgius Valla. Ám a költő ezt nem úgy érti, hogy a halakat a provinciában főzik meg, mivel ha előtte nem főzik meg, nem tudják romlatlanul Rómába szállítani őket, hanem arra mutat rá, hogy a provincia szolgálja ki a római húspiacot, s hogy a tartomány tengeréből fogott, s Rómába szállított halak látják el a tűzhelyet, mivel azokat római konyhákban főzik meg.

¹ Ld. Juv. 5, 9–11: *tantine iniuria cenae, / tam ieiuna fames, cum possit honestius illic / et tremere et sordes farris mordere canini?* – „Ér ennyit a lakoma gyalázata, ennyire éhezel? Miközben nagyobb tisztességben remeghetsz ott, s rághatod a kutyakenyér mocskát?”

² A modern kiadások és kommentárok az *artoptae* változatot fogadják el.

Quod captator emat Laenas, Aurelia uendat. Laenam et Aureliam scribit Merula esse nomina hereditates captantium pretiosis muneribus. Quorum alterum in Laena uerum esse, alterum in Aurelia falsum, facile cernitur. Nam poeta teste ab aliis Aurelia captabatur 5 scribente [34^r] pisces huiusmodi a captatore Laena donatos eam diuendere postea consuesse. Captari uero solitam Aureliam ostendit Plinius libro epistolarum secundo ad Caluisium scribens his uerbis. *Aurelia ornata femina signatura testamentum sumpserat pulcherrimas 10 tunicas. Regulus cum uenisset ad signandum, Rogo inquit has mihi leges. Aurelia hominem ludere putabat. Ille serio instabat. Nec multa. Coegit Aureliam aperire tabulas, ac sibi tunicas, quas erat induta, legare.* Ex his facile apparet, Aureliam non esse captantis nomen, sed quam appeterent captatores. 15

1 Juv. 5, 98 9–14 Plin. Ep. 2, 20, 10–11.
ludere hominem 13 nec] PIE ne

12 hominem ludere] PIE

Hogy azt az örökségvadász Laenas megvegye, s Aurelia eladja. (5, 98) Merula azt írja, hogy Laenas és Aurelia értékes ajándékokkal örökségre vadászó emberek nevei. Könnyen belátható, hogy egyikük, Laenas esetében ez igaz, míg másikkuk, Aurelia esetében hamis. Ugyanis a költő tanúsága szerint Aurelia öröksége után kapkodnak, hiszen azt írja, hogy ezeket a halakat rendszerint eladta, miután az örökségvadász Laenastól megkapta őket. Azt pedig, hogy Aureliából rendszeresen valamiféle örökséget csikartak ki, Plinius e szavakkal mutatja be levelei második könyvében Calvisiushoz írva: „A nagyra becsült Aurelia a legszebb tunikáját vette fel, hogy aláírja végrendeletét. Regulus, amint megérkezett az aláírásra, így szólt: »Kérlek, ezt hagyd rám!« Aurelia azt hitte, hogy viccel, ő viszont komolyan gondolta. Lényeg, ami lényeg, rávette Aureliát, hogy kinyissa az iratot, s ráhagyja a tunikát, melyet épp viselt.” Ebből könnyen kiderülhet, hogy Aurelia nem egy örökségvadász neve, hanem egy nőé, akinek nyakára jártak az örökségvadászok.¹

¹ Ez Iuvenalis szavai alapján nem is lehet kérdéses.

LIBER SECUNDUS

In primam satyram secundi uoluminis Iuuenalis

Sed placet Vrsidio lex Iulia. Quam contra adulteros Augustus tulit, scribit Merula. Sed si diligentius poetae propositum inspexerimus, non de lege in adulteros lata, sed de maritandis ordinibus scriptum hoc esse uidebimus, cum praesertim poeta subiunxerit, *Tollere dulcem / cogitat heredem.* Cui rei adstipulatur Suetonius in Augusto haec ad uerbum scribens. *Leges retractauit et quasdam ex integro sanxit, ut sumptuariam et de adulteris et de pudicitia, de ambitu, de maritandis ordinibus.* Hanc cum aliquanto seuerius quam caeteras emendasset, prae tumultu recusantium perferre non potuit, nisi adempta demum, lenitaue parte poenarum et uacatione triennii data, auctisque praemiis. Sic quoque abolitionem eius publico spectaculo pertinacius postulante equite, accitos Germanici liberos, receptosque partim ad se, partim in patris gremium ostentauit, manu, uultuque significans, ne grauarentur imitari iuuenis exemplum. Cumque etiam immaturitate sponsarum et matrimoniorum crebra mutatione uim legis eludi [34^v] sentiret, tempus sponsas habendi coartauit, diuortiis modum imposuit. His uerbis perfacile est uidere, legem Iuliam ab Augusto latam de maritandis ordinibus Vrsidio placuisse dulcem heredem filium suscipere cogitanti. Quae lex ob augendam sobolem assiduus absumptam bellis ciuilibus ab initio lata est. Cuius etiam legis Horatius in saeculari carmine meminit scribens. *Diua producas sobolem, patrumque / Prosperes decreta super iugandis / Feminis, prolisque nouae feraci / Lege marita.*

1 Iuv. 6, 38. 5–6 Iuv. 6, 38–39. 7–19 Suet. Aug. 34. 13 pertinacius]
S pertinaciter 25–27 Hor. C. S. 17–20.

MÁSODIK KÖNYV

Iuvenalis második könyvének első szatírájához

Ám Ursidiusnak tetszik a lex Iulia. (6, 38) „Amelyet Augustus a házasságtörők ellen hozott” – írja Merula. De ha alaposabban megvizsgáljuk a költő szándékát, látni fogjuk, hogy ezt nem a házasságtörők ellen hozott törvényről, hanem a *de maritandis ordinibus*ról, a rendek tagjainak házasodásáról szóló törvényről írja – főleg miután hozzáteszi: „édes örököst akar nevelni.”¹ Ezzel egyetért Suetonius, aki az Augustus-életrajzban szóról szóra ezt írja: „Felülvizsgálta a törvényeket, s újakat is bevezetett, például a fényűzésről, a házasságtörésről és a szeméremről, a vesztegetésről és a rendek tagjainak házasodásáról. Ám mivel utóbbit valamelyest szigorúbban egészítette ki, a tiltakozások miatt addig nem tudta keresztülvinni, amíg a büntetések egy részét el nem engedte vagy legalábbis nem csökkentette, emellett három év után mentességet adott, s megemelte a jutalmakat. Ám a lovagok egy nyilvános előadáson így is a törvény eltörlését követelték makacsul, ekkor odahívta Germanicus gyermekeit, néhányukat magához vette, a többit pedig apjuk ölében mutatta meg, arcával és kezével jelezve, hogy ne röstelljék utánozni e fiatalembert. Aztán viszont észrevette, hogy a törvény erejét fiatal lányok eljegyzésével és a házasságkötések sűrű váltogatásával játsszák ki, így szűkebbre fogta a jegyesség időszakát, s korlátozta a válásokat.” E szavakból igen könnyű rájönni, hogy Ursidiusnak, aki azon gondolkodik, hogy gyermeket, édes örököst vállaljon, a rendek tagjainak házasodásáról szóló törvény tetszik, melyet eredetileg a folyamatos polgárháborúk által elemésztett ifjúság gyarapítására hoztak. E törvényről Horatius is megemlékezik a *Carmen saeculare*-ben, amikor ezt írja: „Istennő, gyarapítsd utódainkat, óvd az atyák házasodásáról szóló, s az új sarjaknak kedvező törvényeit.”

¹ A modern kommentárok ebben is egyetértenek Fonzióval

Cariturus turture magno. Pisce, quem solent mittere captatores ait Georgius Valla. Sed cum turtur is piscis sit, qui τρυγών a Graecis, a nostris auctore Plinio pastinaca dicitur, neque eius saporis, neque nominis, ut ullam aestimationem in coquinis unquam habuerit, praestat 5 turturem auem intelligi suauem gustui et lautorum caenis pergratam et captatoribus commodam.

Quem toties textit perituri cista Latini. Quae Domitius de Latino submittente uxorem refert his, quorum delationem apud imperatorem timeret, quaeque Probum adducens 10 describit Merula, quia satis superque prima in satyra in uersu, *et a trepido Thymele submissa Latino*, falsa esse demonstrata sunt, ea tantum, quae huic loco maxime conueniant, ostendemus. Quid inquit Iuuenalis fieri non posse putes, si Vrsidius uxorem ducit, stultusque maritale 15 laqueum collo nectit, cum crebris adulteriis impudicitiam feminarum cognouerit, ut qui toties superuenientem maritum sub cista latens metuerit adulterii conscio eum tegente et sibi etiam timente, quoniam in adulterum et adulteram et adulterii conscios poena esset legibus 20 constituta, dicente etiam Horatio libro sermonum secundo *Quid refert uirgis uri, ferroque necari / Auctoratus eas an turpi clausus in arca, / Quo te demisit peccati conscia herilis, / Contractum ut genibus tangas caput.* [35^r] Igitur quem toties textit perituri cista Latini, significat quem toties intra arcam 25 clausit conscius adulterii, grande malum passurus si adulter deprenderetur. Quem etiam periturum dixit ad nimium pauentis metum respiciens. Latini autem propterea meminit, quod Latinus mimus eam rem ludicram iam saepe in scaena egerat. Sed in Latino, quemcunque conscius adulteriorum 30 Vrsidii debemus accipere.

11 in] *corr. Fontius pro super* 21 libro sermonum secundo *add. Fontius*
 22 necari] *corr. Fontius pro secari* 26 adulterii, [[periturus et]] grande *del. Fontius*

1 Juv. 6, 39. 8 Juv. 6, 44. 12 Juv. 1, 36 22–24 Hor. *Sat.* 2, 7, 58–61.
 22 uirgis uri] H uri uirgis 24 ut genibus] H genibus

Nélkülözve majd a nagy gerlét. (6, 39) „A halat, melyet az örökségvadászok küldeni szoktak” – mondja Georgius Valla. De mivel a *turtur* az a hal, amit a görögök τρυγών, a mieink pedig Plinius tanúsága szerint *pastinaca*, azaz tüskés rája néven neveznek,¹ és se íze, se neve nem olyan, hogy a konyhákban valaha is értéke legyen, helyesebb a *turtur* alatt a gerlét érteni, mely kellemes ízű, az előkelők lakomáin igen népszerű, s illik az örökségvadászokhoz.

Akit annyiszor rejtett a vesztét váró Latinus szekrénye. (6, 44) Egyaránt téves, amit Domitius mond Latinusról, aki szerinte a feleségét elküldi azoknak, akikkel kapcsolatban fél, hogy feljelentik az uralkodónál, és amit Merula ír Probast citálva. Ezt az első szatírának az a sora, hogy „és Thymele, kit a nyugtalan Latinus küldött”, a szükségesnél is jobban igazolja, így csak arra mutatok rá, ami e helyhez a leginkább illik. Iuvenalis a következőket mondja: miről ne képzelnéd el, hogy megtörténhet, ha házasodik Ursidius, és ostoba módon nyakába köti a hitvesi béklyót, noha sűrű házasságtörései során kiismerhetette a nők szemérmetlenségét, hiszen annyiszor rettegett már a felbukkanó férj elől a szekrénybe bújva. Aki pedig rejtegette őt, aki tudott az esetről, az magáért is aggódott, minthogy a törvény büntetést rótt a házasságtörő férfi és nő mellett arra is, aki tudott róla. Ezt Horatius is elmondja szatírái második könyvében: „Mit számít, hogy vesszőtől égni és vassal felvágni adod el magad, vagy csúf ládába zárva, ahová téged a bűnös úrnő cinkosa küld összegörnyedve, hogy térdeid fejed verjék.” Az tehát, akit annyiszor takart a vesztét váró Latinus szekrénye, arra a személyre vonatkozik, akit annyiszor zárt be szekrénybe az az ember, aki tudott a házasságtörésről, hisz őt is nagy baj érthette, ha rajtakapják a házasságtörőt. Utóbbit vesztét várónak nevezi e remegő férfi túlzott félelme miatt, Latinust pedig azért említi, mert Latinus, a mimus-színész e mulatságos dolgot gyakran előadta a színpadon – ám e helyen Latinus alatt azt a bizonyos személyt kell értenünk, aki tudott Ursidius házasságtöréséről.²

¹ Plin. *Nat.* 9, 155. Kétségtől galamb és nem rája értendő ide.

² Fonzio utolsó magyarázata ismételtelen helyes.

IRODALOMJEGYZÉK

Bevezető tanulmány

CAROTI–ZAMBONI 1974

S. CAROTI –S. ZAMBONI (eds.): *Lo scrittoio di Bartolomeo Foncio umanista fiorentino*. Milano 1974.

DANELONI 2006

A. DANELONI: *Tra le carte di Foncio: nuove testimonianze dell'Expositio Iuvenalis del Poliziano*. In: L. Gargan – M. P. Sacchi (eds.): *I Classici e L'Universita Umanistica: Atti del Convegno di Pavia 22-24 novembre 2001*. Messina 2004, 507–607.

DANELONI 2011

A. DANELONI (ed.): *Letters to Friends*. Cambridge MA 2011.

DANELONI 2014

A. DANELONI: *Bartolomeo Foncio and Matthias Corvinus*. In: Zsupán E. – Ch. Heitzmann (eds.): *Corvina Augusta. Die Handschriften des Königs Matthias Corvinus in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Budapest 2014, 153–162.

GÁRDONYI 1977

Csapodiné GÁRDONYI K.: *Bartholomaeus Fontius. (Újabb adalékok magyarországi kapcsolataihoz és Poétikája)*. Magyar Könyvszemle 93/1 (1977) 38–42.

GELLÉRFI 2013

G. GELLÉRFI: *Scholarly polemic: Bartolomeo Foncio's forgotten commentary on Juvenal*. In: K. A. E. Enenkel (ed.) *Transformations of the classics via early modern commentaries*. Leiden 2013, 111–123.

GELLÉRFI 2014

G. GELLÉRFI: *Bartolomeo della Fonte: Annotationes in Iuvenalem*. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2014) 319–351.

HEGEDŰS 1902

HEGEDŰS I.: *Bartholomeo Della Fonte*. *ItK* 12 (1902) 1–19.

LILLIE 2005

A. LILLIE: *Florentine Villas in the Fifteenth Century: An Architectural and Social History*. Cambridge 2005.

- MARCHESI 1900 C. MARCHESI: *Bartolomeo della Fonte (Bartholomaeus Fontius), Contributo alla Storia degli Studi Classici in Firenze nella seconda metà del Quattrocento*. Catania 1900.
- MORPURGO 1900 S. MORPURGO: *I manoscritti della R. Biblioteca riccardiana di Firenze*. Roma 1900.
- PAJORIN 2004 PAJORIN K.: *Az eszményi humanista könyvtár: Angelo Camillo Decembrio könyvtárideálja és Mátyás király könyvtára*. Magyar Könyvszemle 120 (2004) 1–13.
- PARKER 1992 H. PARKER: *Other Remarks on the Other Sulpicia*. The Classical World 86 (1992) 89–95.
- PÓCS 2016 PÓCS D.: *Handó György könyvtára*. Ars Hungarica 42 (2016) 309–338.
- SANFORD 1948 E. M. SANFORD: *Renaissance Commentaries on Juvenal*. Transactions and Proceedings of the American Philological Association 79 (1948) 92–112.
- SANFORD 1951 E. M. SANFORD: *Giovanni Tortelli's Commentary on Juvenal*. Transactions and Proceedings of the American Philological Association 82 (1951) 207–218.
- SANFORD 1960 E. M. SANFORD: *Juvenal*. In: P. O. Kristeller (ed.): *Catalogus translationum et commentariorum: Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries I*. Washington 1960, 175–238.
- TAKÁCS 2009 L. TAKÁCS: *Bartholomaeus Fontius and his works in the Bibliotheca Corviniana of King Matthias*. In: P. E. Kovács – K. Szovák (eds.): *Infima Aetas Pannonica: Studies in late medieval Hungarian history*. Budapest 2009, 294–308.
- TAKÁCS 2012 TAKÁCS L.: *Megjegyzések Bartolomeo Fonzio Tadeus vel de locis Persianis című művének szövegtörténetéhez*. In: Békés E. – Tegyei I. (eds.): *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Debrecen – Budapest 2012, 215–222.

- TAKÁCS 2016 L. TAKÁCS: *Bartolomeo Fonzio and Greek Literature*. VERBUM – Analecta Neolatina. 17 (2016) 77–115.
- TAKÁCS–TUHÁRI 2015 L. TAKÁCS – A. TUHÁRI (eds.): *Two Renaissance commentaries on Persius: Bartholomaeus Fontius' and Ioannes Britannicus' commentaries on Persius*. Budapest–Piliscsaba 2015.
- THURN 2009 N. THURN (ed.): *Adnotationes Bartholomei Fontii in Valerii Flacci Argonautica*. Kommentar des Valerius Flaccus. Rahden 2009.
- TRINKAUS 1960 C. TRINKAUS: *A Humanist's Image of Humanism: The Inaugural Orations of Bartolommeo della Fonte*. Studies in the Renaissance 7 (1960) 90–147.
- TRINKAUS 1966 C. TRINKAUS: *The Unknown Quattrocento Poetics of Bartolommeo della Fonte*. Studies in the Renaissance 13 (1966) 40–122.
- VERDE 1982 A. F. VERDE: *Un terzo soggiorno romano del Poliziano*. Rinascimento 22 (1982) 257–262.
- VITI 1998 P. VITI: *Poliziano e Fonzio: motivi e forme di una polemica*. In: V. Fera – M. Martelli (eds.): *Agnolo Poliziano poeta scrittore filologo*. Firenze 1998, 527–540.

A jegyzetekben hivatkozott modern szövegkiadások

- Am** Ammianus: *Rerum gestarum libri qui supersunt* (in 2 vols). Ed. W. SEYFARTH. Leipzig 1978.
- Ap** Apulei Platonici Madaurensis *Opera Quae Supersunt*. Vol. 2, Fasc. 2. Ed. R. HELM. Leipzig 1959.
- Ar** *The Aratus* ascribed to Germanicus Caesar. Ed. D. B. GAIN. London 1976.
- Cae** C. Iuli Caesaris *Commentarii*. Vol. 3. Ed. A. KLOTZ. Leipzig 1927.
- Cat** Catullus. Ed. G. P. GOOLD. London 1983.
- Cic** Cicero: *Epistulae ad Familiares*. 2 vols. Ed. D. R. SHACKLETON BAILEY. Cambridge 1977.

- CPL** *Corpus Poetarum Latinorum*. Vol. 3, Ed. W. C. SUMMERS. London 1905.
- Dv** *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*. Ed. Ae. THEWREWK DE PONOR. Budapest 1889.
- FPL** *Fragmenta Poetarum Latinorum Epicorum et Lyricorum praeter Ennium et Lucilium*. Ed. W. MOREL. Leipzig 1927.
- H** Q. Horati Flacci *Opera*. Ed. F. KLINGNER. Leipzig 1959.
- Hyg** Hygin: *L'Astronomie*. Ed. A. Le BOEUFFLE. Paris 1983.
- I** A. Persi Flacci et D. Iuni Iuvenalis *Saturae*. Ed. W. V. CLAUSEN. Oxford 1959.
- Lac** L. Caeli Firmiani Lactanti *Opera Omnia*. Pars I. Ed. S. BRANDT. Vindobonae 1854.
- Liv** Titi Livi *Ab Urbe Condita*. Vols. 1–3, Ed. R. S. CONWAY; C. F. WALTERS. Oxford 1950–1955
- M** M. Valerii Martialis *Epigrammaton Libri*. Ed. W. HERAEUS; J. BOROVSKIJ. Leipzig 1976.
- OvF** P. Ovidi Nasonis *Fastorum Libri Sex*. Ed. E. H. ALTON, D. E. W. WORMELL, E. COURTNEY. Leipzig 1978.
- OvM** Ovid: *Metamorphoses* in Two Volumes. Ed. F. J. MILLER, G. P. GOOLD. Cambridge 1977–1984.
- Pet** Petronius: *Satyrical*. Ed. K. MÜLLER, W. EHLERS. München 1983.
- PIE** C. Plini Caecili Secundi *Epistularum Libri Decem*. Ed. R. A. B. MYNORS. Oxford 1966.
- PIN** C. Plini Secundi *Naturalis Historiae Libri XXXVII*. Vols. 1–5. Ed. C. MAYHOFF. Leipzig 1892–1909.
- PLM** *Poetae Latini Minores*. Vol. 2, Fasc. 2. Ed. F. VOLLMER. Leipzig 1923.
- Q** M. Fabi Quintiliani *Institutionis Oratoriae Libri Duodecim*. Vols. 1–2. Ed. M. WINTERBOTTOM. Oxford 1970.
- S** C. Suetoni Tranquilli *Opera*. Vol. 1. Ed. M. IHM. Leipzig 1908.
- Su** Suetonius: *Lives of the Caesars* (LCL 31, 38). Trans. J. C. Rolfe. Cambridge MA 1914.
- Ser** Servii Grammatici Qui Feruntur in Vergilii Carmina *Commentarii*. Vols. 1–2. Ed. G. THILO. Leipzig 1878–1884.

- Sid** Gai Sollii Apollinaris Sidonii *Carmina*. Ed. C. LUETJOHANN. Berolini 1887.
- T** Cornelii Taciti *Annalium Ab Excessu Divi Augusti Libri*. Ed. C. D. FISHER. Oxford 1906.
- Var** M. Terenti Varronis *De Linguae Latinae Quae Supersunt*. Ed. G. GOETZ, F. SCHOELL. Leipzig 1910.
- Ver** P. Vergili Maronis *Opera*. Ed. R. A. B. MYNORS. Oxford 1972.
- VF** Gai Valeri Flacci Setini Balbi *Argonauticon Libros Octo*. Ed. W.-W. EHLERS. Leipzig 1980.

A jegyzetekben hivatkozott kommentárok

- BRAUND S. M. BRAUND: *Juvenal Satires Book I*. Cambridge 1996.
- COURTNEY E. COURTNEY: *A Commentary on the Satires of Juvenal*. London 1980.
- FERGUSON J. FERGUSON: *Juvenal: The Satires*. Basingstoke–London–New York 1979.
- WATSON–WATSON L. WATSON – P. WATSON: *Juvenal. Satire 6*. Cambridge 2014.

A jegyzetekben hivatkozott további szakirodalom

- ADAMS 1982 J. N. ADAMS: *The Latin Sexual Vocabulary*. London 1982.
- CARTER 2008 M. CARTER: *(Un)Dressed to Kill: Viewing the Retiarius*. In: J. Edmondson – A. Keith (eds.): *Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture* (Phoenix Suppl. 46). Toronto 2008, 113–136.
- CHAMPLIN 1978 E. CHAMPLIN: *Pegasus*. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 32 (1978) 269–278.
- CHAMPLIN 2005 E. CHAMPLIN. *Nero*. Cambridge MA 2005.
- CLACK 1975 J. CLACK: *To Those Who Fell on Agrippina's Pen*. *Classical World* 69 (1975) 45–53.

- CLOUD 1989 J. D. CLOUD: *Satirists and the law*. In: S. H. Braund (ed.): *Satire and Society in Ancient Rome*. Exeter 1989, 49–67.
- DUNCAN-JONES 1976 R. P. DUNCAN-JONES: *The choenix, the artaba and the modius*. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 21 (1976) 43–52.
- GELLÉRFI 2018 GELLÉRFI G.: *Allúziós technika és műfaji hatások Iuvenalis szatíráiban*. Budapest 2018.
- TRÄNKLE 1978 H. TRÄNKLE: *Zu zwei umstrittenen Stellen in der dritten Satire des Juvenal*. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 28 (1978) 167–172.

AZ ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ KÖNYVEK
 EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. Francesco Petrarca: *Liber sine nomine* – Cím nélküli könyv. Ford., jegyz. ERTL Péter. Szeged 2018.
2. MÁTÉ Ágnes: *Fabula és história határán*. Szeged 2018.
3. VÍGH Éva: *Állatszimbolika a középf- és újkori Itália irodalmában*. Szeged 2019.
4. Rotterdami Erasmus: *Meglelted Spártád* – politikai írások. Ford. LEDÁN M. István – PETNEHÁZI Gábor. Szeged 2019.
5. Bartolomeo Fonzio: *Annotationes in Iuvenalem* – Megjegyzések Iuvenalishoz. Szerk., ford., jegyz. GELLÉRFI Gergő. Szeged 2020.

ELŐKÉSZÜLETBEN:

Francesco Petrarca: *Invective contra medicum* – *Invektívák egy orvos ellen*.

Hórapollón: *Hieroglyphica*.

